

مجبیب ۽ یتو

عبدالواحد آریسر

مجیب ۽ پٽو

عبدالواحد آریسر

پنیوراشاعت گھر۔ حیدرآباد
2003ع

حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: مجيب ۽ ڀٽو

مصنف: عبدالواحد آريسر

تعداد: هڪ هزار

چاپو: ٻيو

چپائي: سال 2003ع

ٽائيتل ڊزائين: انٽيل ڪميونيڪيشنز، حيدرآباد

قيمت: =/50 روپيا

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

(اداري جو يار هون ڪتاب)

مصطفيٰ جي نالي

اڄ جڏهن آئون هي ستون لکي رهيو آهيان، تڏهن اُهو بنگالي نوجوان مصطفيٰ مون کي ياد اچي رهيو آهي. خبر ناهي ته هو جيئرو به آهي يا بنگال جي آزاديءَ واري شاندار جنگ ۾ ڪم اچي ويو...!

هيءُ ڪيڏي نه حيرت انگيز ڳالهه آهي ته جنهن شخص هڪ تاريخي دؤر کي پنهنجي خوبصورت نگاهه ۽ ڪومل هٿن ذريعي تصويرن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو، سو پاڻ اڄ گمناميءَ ۾ آهي ۽ مون کي معلوم ناهي ته بنگال جي تاريخ آزاديءَ جي ڪنهن ڪتاب جي ڪنڊ ۾ ان مصطفيٰ جو نالو به هوندو يا نه....!!

ممڪن آهي ته هو اڄ آزاد بنگلاديش جي ناريلن، سٽي ۽ سارين جي خوشبوءِ سان مهڪيل سرزمين جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پنهنجو اسٽوڊيو کوليو پنهنجي عظيم شهيد ليڊر جي، خوبصورت تصويرن سان دل کي وندرائيندو هجي! يا ڪنهن اهڙي جاءِ تي ابدِي سڪون ۾ ستو پيو هجي، جتي ڪنهن به اهڙي شيءِ جو گذر نه ٿيندو هجي، جنهن کي مصطفيٰ پنهنجي نگاهه ۾ محفوظ ڪري سگهي!! هو شيخ مجيب الرحمان جو خاص فوٽو گرافر هو.

مهاڳ

پاڪستان جي تاريخ ۾ ايوبِي آمريت واري خوني دور ۾ به وڏا طوفاني قسم جا سياسي ماڻهو اڀري آيا جن ولولہ نما عوامي طوفان سان فوجي حڪومت جي ديوارن کي لوڏي ڇڏيو. هڪ مجيب ۽ ٻيو ڀٽو. سندن ولولہ انگيز قيادت ۽ عوامي حمايت جو اهو عالم هيو جو ٻنهي جي جلسن ۾ ماڻهن جو سمونڊ چوليون هڻندو نظر ايندو هو. ٻئي عوام جي دلين تي چاٺيل هئا. ٻنهي ليڊرن سالن کان پيڙجندڙ عوام ۾ آواز اٿارڻ ۽ اڳتي وڌڻ واري دليري ۽ بهادرانه جذبو پيدا ڪري ڇڏيو هو. ٻنهي جو ٻين ليڊرن جي پيٽ ۾ تقرير جو انداز، جلسن ۽ جلوسن جو نمونو ٻنهي مختلف ۽ منفرد هو. اهو ايئن ته پاڪستان نهڻ کان وٺي، جيڪو مٿين ڪلاس جو محلاتي سياست وارو طريقو ڪار هوندڙ هو، تنهن کي هنن ٻنهي ذهين سياستدانن عوام جي صفتن تائين لاهي آڻڻ جو ڪامياب تجربو ڪيو. يعني سندن ڪوششن جي نتيجي ۾ عام ماڻهو به سياست سان دلچسپي وٺڻ لڳو هو، ۽ اهڙي ولولہ انگيز قيادت کي ڏسي عام مسڪين ماڻهو به ملڪي سياست ۾ پنهنجو پاڻ کي ڀاڱي ڀاڱيو سمجهڻ لڳو هو. مٿين بي باڪ ۽ ولولہ انگيز سياستدانن ۾ باوجود مٿين مشترڪ ڳالهين هئڻ جي، هن ملڪ جي آئيندي بابت ٻنهي جي خيالن ۾ بنيادي طور اختلاف راءِ هئي. ملڪ اندر ايندڙ حڪومت بابت ٻنهي ذهين انسانن جا الڳ الڳ تجربن جي روشنيءَ ۾ خيال هڪ ٻئي جي ٻنهي ابتڙ هئا.

ڀٽي صاحب پنهنجي عمل دوران ٻين سياستدانن تي ڀرپور تنقيد ڪئي. افسر شاهيءَ خلاف آواز اٿاريو. اليڪشن مهم دوران آمريڪا تي گرجدار نموني ڀرپور حملا ڪيا. اقتصاديات جي حوالي سان، پهريان سوشلزم ۽ پوءِ اسلامي سوشلزم جي ڀرپور وڪالت ڪئي، پر آئين ڪهڙو هئڻ گهرجي ان بابت هن حرف به نه ڪڍيو، ڇاڪاڻ ته جيڪا آئيني ردو بدل ٿئي ها، تنهن جو اثر اقتداري ڌر پنجاب تي پوڻ لازمي امر هو. ۽ اها

ڳالهه ڪنهن به اقتدار جي خواهشمند سياستدان لاءِ سخت نقصانڪار هئي. ڇاڪاڻ ته پاڪستان ۾ اقتدار ڏيارڻ وارا پنجاڻي ئي پئي رهيا آهن.

ان جي ابتڙ شيخ محبوب الرحمان جو پروگرام ڇهه نڪتا، هئا ئي آئيني بنياد تي، ڇاڪاڻ ته کيس ملڪ جي پوري تاريخ جو تجربو هو ته ڪيئن نه آئيني طرح قبضو ڪري، پنجاب باقي ٻين صوبن کي ڦريندو ۽ ٽيندو رهي ٿو. ان ڪري شيخ صاحب ملڪ جي آئين اندر اهڙيون تبديليون آڻڻ پئي گهريون جنهن سان پنجاب جي هڪ هتي ختم ٿي سگهي ۽ سول توڙي فوجي طرح سان پنجاب باقي ٻين صوبن مٿان هڪ هتي قائم نه رکي سگهي. ڪنهن صوبي جي اقتصادي ڦرلٽ نه ڪري سگهي، نوڪرين ۽ واپار مٿان اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ قبضو نه ڪري سگهي. اهو هيو شيخ صاحب جي پروگرام جو بنيادي مقصد جنهن جو هن شروعات کان علي الاعلان اظهار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو، ان سلسلي ۾ پنجاڻي، فوجي ۽ بهاري سندس خاص نشانو هوندا هئا.

جيڪڏهن غور ڪري ڏسبو ته زير بحث ليڊرن جي ذهني معيار ۾ جيڪو ايڏو وڏو تفاوت هيو، جهڙو گلاب جي گل ۽ ڪاغذي گل ۾ هوندو آهي. جهڙو محبوبه جي مرڪ ۽ طوائف جي مرڪ ۾ هوندو آهي. ان جو پڻ تاريخي پس منظر هيو جنهن ۾ مٿين ٻنهي اڳواڻن جي ذهني تربيت ٿي، جنهن سبب ايڏو وڏو ڏينهن ۽ رات جهڙو تفاوت نظر اچي ٿو.

محبوب الرحمان ننڍي وچولي ڪلاس ۾ ڄائو ۽ ننڍو ۽ وڏو ٿيو ان ڪري سياسي ميدان ۾ اچڻ ۽ سياسي سبق پرائڻ وقت وچولي ڪلاس جي روايت موجب ديس جي قومي سورمن جي ڪارنامن ۽ وفادارين جو سندس ذهني اوسر تي غلبو رهيو. اهڙي ريت عبدالواحد آريسر جي لفظن ۾ ”محبوب الرحمان، جيئن ته ايتار ۽ قربانيءَ جي سياست تي عمل ڪندڙ هو، ان ڪري سراج الدوله، کي پنهنجو هيرو سمجهندو هو“.

جڏهن ته مسٽر ڀٽو خانداني طور جاگيردار گهراڻي سان وابسته هو، ان ئي ماحول ۾ پليو، ننڍو ۽ وڏو ٿيو ۽ ان ئي طبقي واري مخصوص تعليم پرايائين. ان ڪري هو سياست ۾ پڻ جاگيردارانه روايتن موجب ڄمپ ڏيئي داخل ٿيو. جيتوڻيڪ کيس سنڌي قوم جي فرد هئڻ جي ناتي شاهه لطيف، مولانا عبيدالله سنڌي، شهيد الله بخش سومري جي ڪارنامن ۽

محبوب ۽ پٽو

ڪارگزارين جو پس منظر هئڻ کان سواءِ محترم جي. ايم. سيد جو پڻ ساڳيو موجود هو. پر هي جاگيردارانه روايتن ۽ سامراجي يونيورسٽين ۾ ورتل تعليم جي مدنظر مٿي ڄاڻايل عظيم انسانن جي فلسفي ۽ عملي جدوجهد منجهان ڪا شيءِ حاصل ڪري نه سگهيو.

جتي شيخ محبوب الرحمان جي سياسي تربيت جو بار سهرورديءَ جي سر تي هو، اتي مسٽر پٽي جو سياسي استاد جنرل ايوب خان هو. شيخ محبوب الرحمان شهيد سهرورديءَ جي نگرانيءَ ۽ نظرداريءَ هيٺ بنگال جي سياست ۾ عام ڪارڪن جي عهدي کان شروعات ڪئي ۽ آهستي آهستي عملي جدوجهد رستي هيٺين عهدن تي ڪم ڪرڻ وسيلي تجربا ڪندي پارٽيءَ جي قيادت تائين پهتو. جڏهن ته پٽي صاحب وٽ اهڙي ڪنهن به شيءِ جو نالو نشان ئي ڪو نه هو.

شيخ محبوب الرحمان جي سياست تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته سندس سياسي جدوجهد جي شروعات ۱۹۴۰ع ۾ ان وقت ٿي جڏهن پاڻ شاگردن طرفان آل انڊيا مسلم اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ آل انڊيا بنگال مسلم اسٽوڊنٽس ليگ جو ڪائونسلر چونڊيو ويو. کيس ساڳي وقت گوپال گنج سب ڊويزن مسلم ليگ ڊفينس ڪميٽيءَ جو پڻ سيڪريٽري چونڊيو ويو. اهڙي ريت ۱۹۴۶ع ۾ اسلاميه ڪاليج اسٽوڊنٽس يونين ڪلڪٽ جو بنا مقابلي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. ورهاڱي کان جلد پوءِ شيخ صاحب مسلم ليگ کان الڳ ٿي اوڀر پاڪستان مسلم اسٽوڊنٽس ليگ جو بنياد وڌو، جنهن کي بعد ۾ اوڀر پاڪستان اسٽوڊنٽس ليگ ۾ تبديل ڪيو ويو. شيخ صاحب سياسي جدوجهد سبب مارچ ۱۹۴۸ع ۾ ڀوليءَ وارن هنگامن دوران گرفتار ڪيو ويو. بعد ۾ ۱۹۴۹ع ۾ ڊاڪا يونيورسٽي جي هيٺين ڪلاس جي ملازمن جي لاءِ اسٽرائيڪ ڪرائڻ تي کيس لا جي ڪلاسن منجهان رستيڪيٽ ڪيو ويو. بعد ۾ ان ئي سال گرفتار ٿيو ۽ جيل منجهان ئي عوامي ليگ جو جوائنٽ سيڪريٽري چونڊيو ويو. هن پيري ۱۹۵۲ع تائين جيل ۾ رهيو. کيس جيل مان نڪرڻ کان پوءِ ۱۹۵۳ع ۾ عوامي ليگ جو جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو.

۱۹۵۸ع واري مارشل لا ۾ کيس سيفتي ايڪٽ هيٺ گرفتار ڪيو ويو. جتان ڊسمبر ۱۹۵۹ع ۾ آزاد ٿيو. هن پيري سياست ۾ حصو نه وٺڻ

جي ضمانت نه ڏيڻ ڪري کيس ڇهه مهينا وڌيڪ جيل ڪاٽڻو پيو.
 ۱۹۱۲ع ۾ حسين شهيد سهرورديءَ جي گرفتاريءَ خلاف جدوجهد هلائڻ جي ڏوهه ۾ وري گرفتار ڪيو ويو. جتان ڇهن مهينن کان پوءِ آزاد ٿيو.

۱۹۱۳ع ۾ جڏهن حسين شهيد نيشنل ڊيموڪريٽڪ فرنٽ آرگنائيز ڪيو ته شيخ صاحب ان ۾ شامل ٿيو. پر پوءِ جلد N.D.F. کي ڪارآمد نه ڄاڻي عوامي ليگ کي آرگنائيز ڪرڻ شروع ڪيائين. ان پليٽ فارم تان ۵-۶ فيبروري ۱۹۱۶ع تي لاهور ۾ سڏايل قومي ڪانفرنس ۾ هن ”ڇهن نقطن“ جو اعلان ڪيو. جنهن کان خائف ٿي کيس مئي ۱۹۱۶ع ۾ گرفتار ڪري سندس پٺيان اڪيچار ڪيس لاڳو ڪيا ويا. ان دور ۾ هڪڙن ڪيسن منجهان سندس ضمانت ٿيندي هئي ته ٻيا ڪيس لاڳو ٿي ويندا هئس. اهو سلسلو جنوري ۱۹۱۸ع تائين هلندو رهيو. جڏهن کيس فوجي قانونن هيٺ گرفتار ڪري مٿس اگرتلا سازش ڪيس لاڳو ڪيو ويو، جنهن منجهان ڊاڪا يونيورسٽي اسٽوڊنٽس ايڪشن ڪميٽي طرفان هلايل زبردست عوامي تحريڪ جي نتيجي ۾ سرڪار ڪيس واپس وٺي کيس آزاد ڪيو هو.

اهو آهي شيخ محبوب الرحمان جي سياسي جدوجهد جو مختصر جائزو، جنهن جي روشنيءَ ۾ شيخ صاحب جي ذهني تربيت ٿي. ٻئي طرف جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي زندگيءَ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هو صاحب شاگرديءَ واري دور ۾ وڏن ماڻهن جي روايتن موجب سياسي جدوجهد ۾ حصو وٺڻ کان پري رهيو. ۱۹۵۳ع ۾ جڏهن هو ٻاهران تعليم پرائي واپس آيو، تڏهن پيءُ سر شاهنواز ڀٽي جي حوالي سان مسٽر اسڪندر مرزا، جنرل ايوب خان ۽ ڪجهه ٻين سرڪاري ماڻهن سان سندس ڏيڻ ويٺ ٿي. اهڙي ريت فوج ۽ افسر شاهيءَ واري ڏيڻ ويٺ گهري دوستيءَ ۾ تبديل ٿيڻ لڳي ته هيءُ به سياسي ميدان ۾ نمودار ٿيندو ويو. ان سلسلي ۾ هو پهريان سرڪار جو اهم مشير ۽ هڪدم پوءِ وزير بنجي ويو ۽ سندس اهو سلسلو مختلف سرڪاري عهدن ۽ وزارتن جي حوالي سان ۱۹۶۶ع ۾ ڪرسي ڪسجڻ تائين هلندو آيو.

مٿين تاريخي ۽ سماجي پس منظر ۾ زير بحث ليڊرن جي سياسي اوسر ٿي. ان متضاد رخن واري اوسر جو نتيجو اهو نڪتو جو، جڏهن ٻنهي

ذهبن ترين سياستدانن پنهنجي پنهنجي سياسي پارٽين جي قيادت ڪرڻ شروع ڪئي، تڏهن شيخ محبوب الرحمان جي ست ۾ تاج الدين، قمر الزمان، ڪئپٽن منصور ۽ نذر الاسلام جهڙا بهادر ۽ دانا انسان شامل رهيا. جڏهن ته جناب پٽي جا دست راست اهي ئي ساڳيا، غلام مصطفيٰ جتوئي، غلام مصطفيٰ ڪر، مير اعجاز ٽالپر، چام صادق علي ۽ ڊاڪٽر غلام حسين جهڙا موقعي پرست وڏيرا ۽ سرماييدار بنياد. ان ئي عمل جو اهو نتيجو هيو جو ۱۹۷۷ع ۾ پٽي خلاف انقلاب اچڻ کان وٺي ڪو به قابل ذڪر احتجاجي ڪارنامو نه ٿيو. آخرڪار پٽي کي قاسمي اچڻ کان پوءِ سندس ويجهي کان ويجهي ساٿي به معافي نامہ ڏيئي ٻاهر نڪري آيا. پر جڏهن ۱۹۷۵ع ۾ محبوب خلاف بغاوت ڪئي ويئي تڏهن عوامي ليگ جا سرفروش خاموش ويهي هڪٻئي جو منهن نه ڏسندا رهيا. ان بغاوت ٿيڻ سان عوامي ليگ جي ٻئي درجي واري قيادت تاج الدين، نذر الاسلام، قمر الزمان ۽ ڪئپٽن منصور کي ته جيل ۾ بند ڪيو ويو پر باقي جيڪي پوئتي بچيا تن به مصلح بغاوتن جي شروعات ڪري ڏني. اهڙين بغاوتن جي نتيجي ۾ آڪٽوبر ۱۹۷۵ع ۾ برگيڊيئر خالد مشرف جي اڳواڻيءَ ۾ انقلاب ڪامياب ٿيو پر ان انقلاب سامراج جي دلائن کي ڇيڙائي وڌو، جن رد عمل طور عوامي ليگ جي سياسي ونگ کي مڪمل طور تباه ڪرڻ لاءِ قيد ۾ بند اڳواڻن کي بي درديءَ سان ختم ڪري ڇڏيو. ساڳي وقت نئين آيل انقلاب تي پڻ ٻن ڏينهن اندر وري قبضو ڪري ورتو.

نظرياتي ۽ غير نظرياتي پارٽيءَ ۾ ڪيڏو نه نمايان فرق ٿئي ٿو. پيپلز پارٽي جا ننڍا وڏا ڪارڪن معافي نامہ ڏيئي ٻاهر نڪري آيا. پر محبوب جي ساٿين، کي سنگين سان چيرڻ جي باوجود به ڪوئي خريد ڪري نه سگهيو.

مٿين ٻنهي شخصيتن جي مطالعي ڪرڻ بعد آريسر صاحب جو هيٺيون رايو نهايت وزندار لڳي ٿو ته ”مسٽر پٽو جيئن ته سياست ۾ مفاد پرستيءَ کي جائز سمجهندو هو تنهنڪري سندس هيرو ”ميڪاولي“ هو ۽ محبوب الرحمان، جيئن ته ايتار ۽ قربانيءَ جي سياست تي عمل ڪندڙ هو، ان ڪري سراج الدوله کي پنهنجو هيرو سمجهندو هو.“

هن ڪتاب جي منصف محترم عبدالواحد آريسر جو پٽي ۽ محبوب

ٻنهي سان لاڳاپو رهيو آهي. هڪ سان نسلي ته ٻئي سان فڪري تعلق اٿس. جڏهن ته ذاتي لڳ لاڳاپو ۽ ميل جول سواءِ ڏيڍ ڪلاڪ (پتي سان) ۽ يارنهن ڪلاڪن (محبب سان) کان وڌيڪ پيدا ٿي نه سگهيو. مصنف جي سياست ۾ نمودار ٿيڻ کان اڳ محبيب الرحمان ته آزاد بنگله ديش جو اڳواڻ بنجي چڪو هو. البتہ پٽو صاحب باقي بچيل ملڪ جو اڳواڻ ٿي ويٺو هو. ان جڏهن جمهوريت جي نالي ۾ سنڌ سان قانوني طرح ناانصافين جي شروعات ڪئي تڏهن هي بهادر انسان خاموش نه رهي سگهيو ۽ ميدان عمل ۾ نڪري آيو. ۽ نهايت وفاداري خلوص ۽ سچائيءَ سان، سنڌ جي مسئلن جي وڪالت ڪرڻ لڳو. سندس اهڙي سچائي ۽ وفاداريءَ وارو جذبو هيو جنهن کيس عوامي آمريت واري دور ۾ ڏاڍا اڳيان جهڪڻ کان بچائي ورتو.

مسٽر پٽو جنهن هن ملڪ تي بي تاج بادشاهن وانگر راج ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن جي دور ۾ پاڻ کي جبل جهڙا اڏول ظاهر ڪندڙ اديب توڙي سياستدان وڪري جي پڙيءَ تي وڪامندا رهيا. ۽ ايئن ٻئي محسوس ٿيو جهڙوڪ: سنڌ سرڪار (جيڪا نالي ۾ سنڌين جي هئي) اڳيان گوڏا ڪوڙڻ ۽ وڪري جي مالي بئجڻ رواج بنجي چڪو هو. اهڙي وقت ۾ هي ڪارونجهر جي ڪڪ منجهان پيدا ٿيل روپلي جو روح سنڌ جي قومي عظمت کي برقرار رکڻ لاءِ، انهن بهروبي ويرين سان وڙهندو رهيو. اهڙو دور جنهن ۾ عوامي دور جي نالي ۾ اختلاف ڪندڙ ۽ مخالفن لاءِ ماڻهوءَ جون واري ماحول پيدا ڪيو ويو هو. ان دهشت ۽ دٻدٻي خوف و حراس واري ماحول ۾ اسانجي هن بهادر سياستدان کي جڏهن خريد ڪرڻ لاءِ ڏاڏ هڻڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ۽ پيپلز پارٽيءَ جي هڪ سرڪري ماڻهوءَ جي حوالي سان سندس ڪن تائين اها ڳالهه پهچائي ويئي ته ”تنهنجو ملهه ڇا آهي؟“ تڏهن هن عمر ڪوٽ جي مينڌري، صدين جي لوڻيءَ واري لڄ برقرار رکندي، کيس جواب ڏنو هو ”منهنجو ملهه اهو آهي ته مونکي خريد ڪرڻ وارو، پنهنجي پارٽي ڇڏي منهنجي پارٽيءَ ۾ شامل ٿي، قومي جدوجهد ڪرڻ شروع ڪري ڏئي.“

سنڌ جو هي سچار ۽ وفادار فرزند، قومي رهبر سائين جي.ايم.سيد جي پوئلڳن جي قافلي جو اڳواڻ، شيخ محبيب الرحمان جي عظمت جو پوڄاري، محبيب الرحمان جي سياسي استاد (جي.ايم.سيد) جي ڏسيل فڪر

مڃيٻ ۽ ڀٽو

جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي آزاديءَ خوشحاليءَ لاءِ ڏينهن رات جدوجهد ڪري رهيو آهي. ان سلسلي ۾ پاڻ ڪافي ڪتاب لکيا اٿائين ۽ ان ڳڻيون تقريرون ڪيون اٿائين.

موجوده ڪتاب پڻ ان ساڳئي مقصد ڪارڻ ڪيل جدوجهد جي حصي طور هڪ قدم آهي. جنهن ۾ برصغير جي ٻن نهايت ذهين داناءَ ۽ طوفاني صفت سياستدانن ۽ سندن پارٽين جو مطالعو پيش ڪيو ويو آهي. جنهن سان سنڌ ۽ پاڪستان جي سياست سان دلچسپي رکندڙ ماڻهن جي سوچ ۽ معلومات ۾ يقيناً ڪافي واڌارو ٿيندو.

طالب العلم

آزاد قاضي

جولاءِ ۱۹۷۸ع.

۱۹۶۵ع کان پوءِ پاڪستان جي سياسي ميدان ۾ هڪ طوفان آيو. ستن سالن جي ظاهري طور مستحڪم حڪومت جي سمنڊ ۾ هيڃان پيدا ٿيو ۽ فوجي حڪومت جي ديوارن ۾ ڌار پوڻ شروع ٿيا. اولهه ۽ اوڀر پاڪستان جو عوام، پوليس جي لٽين، آنسو گيسن ۽ فوجي گولين جي وسڪاري کان بي پرواهه ٿي پنهنجي قومي ۽ جمهوري حق ماڻڻ لاءِ رستن تي نڪري آيو. پاڪستان جي تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو هو جو عوام سنئون سڌو رياستي ادارن تي عدم اعتماد جو مظاهرو ڪري انهن جي جبر کي جوابي جبر سان ختم ڪرڻ لاءِ عوامي سياست ڪرڻ لڳو.

حقيقت هيءَ هئي ته پاڪستان جي سياسي تاريخ، عوام کي ملڪ ۾ هلندڙ سياست ۽ سرڪاري ادارن کان مڪمل مايوس ڪري ڇڏيو هو ۽ ان ڪري عوام مڪمل تبديليءَ جا طالبو هئا. عوام جي انهيءَ سوچ ۽ لوڄ ۾ جن شخصن، طوفان ۽ زلزلو برپا ڪري دليريءَ ۽ بهادريءَ سان اڳتي وڌڻ جو حوصلو ۽ همت پيدا ڪئي، تن جا نالا شيخ مجيب الرحمان ۽ ذوالفقار علي ڀٽو هئا. جيڪي نه صرف طوفان پيدا ڪندڙ هئا پر بذات خود مڪمل طوفان ۽ زلزلو هئا، هيڃان ۽ بحران هئا. لڪون ۽ واچوڙا هئا. ٻئي سياسي طبيعت ۽ بيقرار ذهن جا مالڪ هئا.

شيخ مجيب الرحمان جولاءِ ۱۹۷۰ع ۾ جيڪب آباد کان ڪار جي ذريعي بلوچستان جي دوري تي وڃي رهيو هو. جڏهن سندس ڪارن جو قافلو سبيءَ وٽ پهتو، تڏهن مٽيءَ جو سخت طوفان آيو، جنهن جي ڪري اڳتي وڌڻ مشڪل ٿي پيو. اهڙيءَ حالت ۾ هڪ سنڌي سياستدان (گهڻو ڪري آغا غلام نبي پٺاڻ) شيخ صاحب کي چيو ”مون کي خبر هئي ته هن رستي ۾ اهڙا طوفان ايندا رهندا آهن. ان ڪري مون اوهان کي چيو هو ته ڪارن جي بجاءِ ٽرين ۾ هلجي“ ان وقت شيخ مجيب الرحمان مرڪي جواب ڏنو هو ته:

”آءُ طوفانن جي پيداوار آهيان، ۶۰ ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان ايندڙ طوفانن مون کي پاليو آهي. بنگال جي انهن طوفانن ناريل جي وڻن کي

اڪيڙي اڇلائي ڇڏيو. پر مون کي پنهنجي منزل ڏانهن وڌڻ کان روڪي نه سگهيا، مون خود طوفان ٿي انهن طوفانن جا رخ موڙي ڇڏيا. انهن طوفانن جي پيٽ ۾ هي طوفان ته ڪاٺي حيثيت نه ٿو رکي، سو مون کي ڪيئن روڪي سگهندو؟

ذوالفقار علي ڀٽي، هڪ دفعي تقرر ڪندي چيو هو (جڏهن غالباً ملڪ ۾ قادياني مسئلي تي تحريڪ هلي رهي هئي) ”اڄ بهران جي پيداوار آهيان، مون کي بهران پيدا ڪرڻ، انهن کي ختم ڪرڻ اچي ٿو. هي ننڍڙا بهران منهنجي لاءِ ڪاٺي حيثيت نه ٿا رکن.“

اهو ئي سبب آهي ۽ هئو، جو پوري ملڪ جو عوام، هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ، سوچڻ ۽ اڳو پيڇو جانچڻ کان سواءِ، ديوانه وار ٿي پيو ۽ هنن کي پنهنجي سالن جي مايوسي، بدحالي، پاڻمالي ۽ پيڙا جو خاتمو موجب ۽ پٽي جي آواز ۽ الفاظ جي امرت ڌارا ۾ نظر آيو. ڇو ته انهن پنهجي جي سياست عام سياست کان مختلف هئي. انهن جون تقريرون، عام تقريرن کان مختلف هيون. انهن جو سفر عام سياستدانن جي سياسي سفر کان مختلف هو. انهن جا دورا، جلسا ۽ جلوس، مظاهرا ۽ بيان، ولولا ۽ جذبا، عام سياستدانن کان قطعي مختلف ۽ ڌار هئا. جيڪي دل ڪش هئڻ سان گڏ عوام کي پنهنجي شاندار مستقبل ۽ باوقار جياپي لاءِ اڪير ۽ اتسام ڏياريندڙ هئا، اهي سڀ شيون پاڪستان جي ٻين سياستدانن ۾ موجود ئي ڪين هيون ۽ ماڻهن ڪڏهن سوچيو به نه هو ته ملڪ جا سياستدان ڪڏهن برسر اقتدار ٿولن ۽ شخصن سان ائين به مخاطب ٿي سگهن ٿا.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ملڪ ۾ محلاتي سياست ۽ سازش شروع ٿي. جنهن جي زد ۾ اچي ڪڏهن وزارتون ٺهنديون ۽ ڪڏهن ڊهنديون هيون. ڪڏهن اسيمبلي چونڊبي هئي ته ڪڏهن ڊسمس ٿيندي هئي. ڪڏهن آئين ساز ڪميٽيون مقرر ٿينديون هيون ته اهي ڪڏهن برخواست ٿينديون هيون. ملڪي سياستدان هڪ ٻئي جي خلاف سازشن، چالبازين، ٺڳين مڪارين ۾ مصروف هئا. اهي سياستدان، انگريز دور جي حرفتي سياست جي ذريعي صوبن، قومن ۽ عوام جي سياسي، سماجي، مادي ۽ روحاني حقن ۽ واسطن کان لاپرواهه ۽ لاغرض هئا. هنن کي انهيءَ ڳالهه تي ڪوبه اعتماد ۽ پروسو نه هو ته ڪو عوام ۾ سياسي سماجي شعور، بلند ڪري ان جي مدد ۽ آڌار تي، ڳا تبديلي به آڻي سگهجي ٿي! هنن جي نظر ۾ عوام جاهل، بي شعور ۽ سياست ۾ غير فيصله ڪن عنصر هو، پر جيڪڏهن ڪن سياستدانن

عوام تائين پهچڻ ۽ عوام جي ڳالهه ڪرڻ به ٿي چاهي ته انهن کي مختلف حيلن، بهانن سان عوام کان پري رکيو ٿي ويو. جيئن، سائين جي.ايم. سيد، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، بادشاه خان، عبدالصمد خان اچڪڙي وغيره، کي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جيلن ۾ يا نظربندين هيٺ رکيو ويو.

پاڪستاني سياستدانن جي عوام دشمن روش ان مان چڱي ريت ظاهر آهي ته جڏهن اولهه پاڪستان کي هڪ يونٽ ۾ شامل ڪيو ويو ته عوام کان ڪا به راءِ نه ورتي ويئي ۽ جڏهن بنگال جي اڪثريت کي گهٽائي اولهه پاڪستان جي برابر پئي ڪيو ويو، تڏهن به دنيا جي تسليم ٿيل اصولن ”ريفرنڊم“ جي ذريعي عوام جي مرضي معلوم ڪرڻ جي ڪا به ضرورت نه سمجهي ويئي ۽ نه وري محب وطن ماڻهن کي اها اجازت ڏني ويئي ته هو عام رابطي جي ذريعي انهن قدامت واري پهنچندڙ نقصان کان عوام کي واقف ڪري سگهن. انهن سڀني ڪاررواين ۾ ٽي ڌريون شريڪ هيون، هڪ مدي خارج سياستدان ٻيو انگريز دور جي آفيسر شاهي ۽ ٽيون، فوج جا وڏا آفيسر. انهن تنهي عنصرن مان پويون عنصر، ظاهر ظهور عوام جي سامهون نه هو ۽ ماڻهن کي ان جي ڪردار جي باري ۾ ڪا به خبر ڪانه هئي، باقي ٻنهي ڌرين جي ڪردار، عوام کي سياستدانن ۽ آفيسر شاهيءَ کان مايوس ۽ بدظن ڪري ڇڏيو هو، تنهن ڪري اهي (عوام) ڪنهن بغاوت ڏيارييندڙ جي اوسيئڙي لاءِ واجهائي رهيا هئا. هيءُ اهو ئي دور هو جڏهن جنرل ايوب خان (امر) فوج ذريعي ملڪ جي اعليٰ اقتدار تي قبضو ڪيو ۽

سڀني سياسي سرگرمين تي بندش وجهي ڇڏي. فوج جي انهيءَ قدم، عوام ۾ هڪ قسم جي اطمينان جي لهر پيدا ڪئي ۽ هنن سمجهيو ته هاڻي مدي خارج سياستدانن ۽ آفيسر شاهيءَ جي عذاب ۽ جنگال کان جان چڻي پوندي. ڇو ته عوام جي نظرن ۾ فوج هڪ ديانتدار ۽ غير جانبدار ادارو هئي. ۽ صحيح معنيٰ ۾ عوام کي نجات ڏيارڻ لاءِ آئي هئي. هن ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته ايوب خان، جي ڪن شروعاتي قدامت، آفيسر شاهيءَ جي ڪن مهٽ ڪئي ۽ ڪي قدر عوامي تائيد حاصل ڪري ورتي، پر جيئن وقت گذرندو ويو تيئن فوجي حڪومت جي، سازشي سياستدانن ۽ آفيسر شاهيءَ سان گڏ جوڙ ظاهر ٿيندي ويئي ۽ عوام جون خوش فهميون ختم ٿيڻ لڳيون. پر جيئن ته فوجي حڪومت جو تجربو، پاڪستاني ماڻهن لاءِ بلڪل نئون هو، ان ڪري ماڻهو ان حڪومت جي خلاف کليل نموني ميدان ۾ اچڻ

ن ڪيائي رهيا هئا. تاهم هنن فوجي حڪومت کان پنهنجي نفرت ۽ عدم اعتماد کي هروڀرو لکايو به ڪو نه ٿي. ۱۹۶۴ع جي صدارتي چونڊ ۾ عوام فوجي حڪومت (جيڪا پوءِ رٿوفرماني عليءَ جي هاڻوڪي منصوبي مطابق سول حڪومت ۾ تبديل ٿي چڪي هئي) جي خلاف ڀرپور طريقي سان پنهنجو احتجاج رڪارڊ ڪرايو. انهيءَ احتجاج فوجي حڪومت جي سربراھ کي يقيني طرح محسوس ڪرايو ته فوجي حڪومت تان عوام جو ويساھ پوريءَ ريت ڪڍي چڪو آهي.

فوجي حڪومت جي سربراھ جي انهي وڃايل اعتماد کي بحال ڪرڻ لاءِ ۱۹۶۵ع ۾ پوري عوام کي جنگ جي ٻرندڙ باھ ۾ اڇلائي ڇڏيو. جيتوڻيڪ ان وقت جنرل ايوب ۽ پاڪستان جي پرڏيهي وزير، ملڪي اشاعتي ادارن کان وٺي عالمي ادارن تائين، ڀرپور طريقي سان ان نموني جي پروپيگنڊا ڪرائي ته ”هندوستان جي حڪومت، رات جي اونداهيءَ ۾ عالمي سرحدون لتاڙي، پاڪستان جي سرزمين تي حملو ڪري ڏنو آهي.“ ليڪن اڄ ڏينهن تائين اڳوڻن جنرلن ۽ سياستدانن جي ذريعي جيڪو مواد ڇپجي سامهون آيو آهي، ان مان اها خبر پوي ٿي ته هيءَ جنگ پاڪستان سرڪار طرفان ڇيڙي ويئي هئي. جنهن جي ذريعي صدر ايوب، پنهنجي ڪرنڊر ساڪ بحال ڪرڻ تي چاهي. جنگ جي نتيجي ۾ ايوب خان جي پوزيشن بحال ٿي نه سگهي ۽ پاڪستاني عوام جو اعتماد، جيڪو پراڻن سياستدانن ۽ آفيسر شاهيءَ تان اڳ ئي ختم ٿيل هو سو هاڻي فوجي حڪومت مان به ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ رستو ڳولڻ لڳو. ۱۹۶۵ع جي جنگ عوام کي جرنيلن جي حڪومت کان بدظن ڪري ڇڏيو، تاهم ان پاڪستان جي ٻن سياستدانن جي عروج ۽ شهرت جا دروازا کولي ڇڏيا، ۽ اهي به سياستدان هئا جناب شيخ محبوب الرحمان ۽ ذوالفقار علي ڀٽو.

جنگ ۾ اوڀر پاڪستان، جي بچاءُ جو ڪو به مؤثر بندوبست نه ڪيو ويو هو. اها ڳالهه هئي، جنهن شيخ محبوب الرحمان جي مشهور چهن نڪتن کي جنم ڏنو ۽ بنگال جو هيءُ جوان همت ۽ شعلو بيان ليڊر، جيڪو پاڪستان جي سياست جي ميدان ۾ ايترو مشهور نه هو، سو هڪدم نه صرف پاڪستان پر عالمي اخبارن جي سرخين جو عنوان بنجي ويو. پاڪستاني اردو اخبارن، ڇهن نڪتن کي علحدگي پسندي ۽ ملڪ دشمنيءَ سان تعبير ڪري، شيخ محبوب الرحمان کي ملڪ جو غدار سڏڻ شروع ڪيو.

ان پروڀڪندا جي نتيجي ۾ شيخ صاحب تي "اگر تلاءَ" سازش ڪيس گهڙي، ڪيس گرفتار ڪيو ويو. شيخ صاحب جي گرفتاري بنگالين جي دلين ۾ محبوب جي عظمت ۽ محبت کي ڪنهن مذهبي ڪتاب کان وڌيڪ نقش ڪري ڇڏيو ۽ پورو بنگال "امار نيتا محبوب" ۽ "بنگلہ بندو محبوب" جي نعرن سان گونجڻ ۽ گجڻ لڳو. اڏائي سئو سالن کان آزاديءَ لاءِ لڳاتار وڙهندڙ بنگالين کي محبوب جي روپ ۾ سراج الدوله ۽ سباش بابو، نظر اچڻ لڳا. ڇهه نڪتا بنگالين لاءِ بائيبل، گيتا ۽ قرآن بتجي ويا ۽ بنگال جي نوي سيڪڙو عوام پنهنجي نڪات کي ڇهن نڪتن سان وابسته ڪري ڇڏيو ان ڪري هو محبوب الرحمان، جي آزاديءَ لاءِ پنهنجي سرن سان ڪفن ٻڌي ميدان ۾ نڪري آيا.

مسٽر پيلو مودي، پنهنجي ڪتاب (Zulfi My Friend) "زلفي مائي فرينڊ" ۾ غلط لکيو آهي ته "محبوب گرفتاريءَ وقت بنگال ۾ ڪوبه احتجاج نه ٿيو هو ۽ ايوب خان جي خلاف تحريڪ جي پوري رهنمائي مغربي پاڪستان مان ٿي رهي هئي." ان جي ابتڙ حقيقت هيءَ آهي ته محبوب جي گرفتاريءَ کان ٿورو پوءِ اوڀر پاڪستان جي ڪن شهرن ۾ حڪومت کي ڪرفيو نافذ ڪرڻو پيو هو. خود شيخ محبوب الرحمان، هڪ محفل ۾ اوڀر پاڪستان جي مشهور شاگرد اڳواڻ "طفيل" جو تعارف هنن لفظن ۾ ڪرايو هو ته: "هيءُ آهي طفيل، جنهن اگر تلاءَ ڪيس وقت چئن شاگردن جا لاش کڻي، ڪرفيو توڙي پنج لک ماڻهن جي جلوس جي قيادت ڪئي هئي."

ان کان سواءِ ايوب شاهيءَ جي خلاف تحريڪ جو باني پٽو صاحب نه پر "جمهوري مجلس عمل" هئي. جنهن ۱۴ - فيبروري ۱۹۶۸ع تي اهڙي هڙتال ڪرائي، جنهن جو مثال مشڪل سان ملندو. البتہ پٽي صاحب، پنهنجي بي پناهه صلاحيت، حوصله منديءَ ۽ محنت سان ان تحريڪ کي جانباڙيءَ وارو جذبو ڏنو.

۱۹۶۵ع واري جنگ کان پوءِ روس، جي هڪ شهر "تاشقند" ۾ هندوستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ امن ٺاهڻ ٿيو. جنهن مطابق ٻنهي حڪومتن هڪ ٻئي جا ڪٽيل علائقا ۽ جنگي قيدي واپس ڪرڻ واري اقرار نامي تي صحيحون ڪيون. ان اقرار نامي جي مخالفت ۾ پنجاب اندر، نوابزادي نصرالله، ۽ ڪن ٻين اڳواڻن جي قيادت ۾ زوردار مظاهرا ٿيا. ڇو ته پنجابي عوام کي اهو ٻڌايو ويو هو ته، پاڪستان جنگ ۾ زبردست فتح حاصل ڪئي آهي ۽ ڪشمير جي آزادي ٿيڻ واري آهي. حالانڪ انهيءَ جنگ ۾ پاڪستاني

فوجون ”راجستان سيڪٽر“ ۾ اڳتي ضرور وڌيون هيون، پر پنجاب واري طرف کان پاڻ ڪافي علائقي کان پوئتي هٽيون هيون ۽ تقريباً چار سئو ميل پنجاب جو سرسبز علائقو، هندوستان جي هٿ هيٺ اچي ويو هو. پر اهي حقيقتون عوام کان لڪل هيون. ان ڪري عوام سمجهيو ته ”هندوستان کان ڪٽيل علائقا واپس ڪري، ايوب، اسان جي شهيدن جي رت سان غداري ڪئي آهي.“ عوام جو اڀار اهڙي حالت ۾ هو تڏهن مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي، ايوب جي وزارت مان علحدگي اختيار ڪئي. وزارت مان ڌار ٿيڻ وقت، مسٽر ڀٽي هڪ ذهين سياستدان جي حيثيت ۾ سمجهي ورتو هو ته عوام جي سوچ ڇا آهي؟ ڪهڙو سياسي موضوع آهي، جيڪو عوام جي جذبن ۽ امنگن کي ٽهڪندڙ پاڻيءَ وانگر يا ڦٽندڙ جبل وانگر بنائي سگهي ٿو. تنهنڪري هن پنهنجي سياسي ماهر جو بنيادي حصو ”اعلانِ تاشقند“ کي بنايو. ۽ ايوب خان تي الزام مڙهائين ته هن تاشقند ۾ ڪشمير جو سودو ڪري ڇڏيو آهي، ”آءُ اهڙيون سودبيازيون رد ڪندس ۽ هندوستان کان ڪشمير واپس وٺندس.“

ايوب وزارت، مان ڌار ٿيڻ کان پوءِ پٽو صاحب، ڪافي وقت خوف ۽ دهشت واري ماحول ۾ خاموش رهيو ۽ پنهنجي دوستن سان آئينده پروگرام متعلق صلاحون ڪندو رهيو. مسٽر ڪر جي روايت آهي ته پيپلز پارٽي، ٺهڻ کان اڳ ۾ مسٽر ڀٽي هڪ ميٽنگ ۾ پنهنجي دوستن کان سياست ۾ سرگرم حصو وٺڻ لاءِ وقت جي باري ۾ راءِ پڇي، سڀني ساٿين انتظار ڪرڻ لاءِ چيو پر جنوڻي صاحب واحد ماڻهو هو، جنهن ايوب شاهيءَ کي للڪارڻ لاءِ ان وقت کي مناسب ۽ موزون قرار ڏنو هو.

ذوالفقار علي ڀٽي، کي سلامتي ڪائونسل ۾ هندوستان جي خلاف هڪ زبردست تقرير ڪرڻ جي ڪري اڳ ئي ملڪ غير شهرت ملي چڪي هئي. ڪيترا ڏينهن ريڊيو پاڪستان، مسٽر ڀٽي جي اها تقرير نشر ڪندو رهيو هو. پاڪستاني اخبارن، سنڌ جي هڪ جاگيردار ۽ انگريزن جي وفادار خاندان جي هن نوجوان کي نمايان ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. اهڙيءَ طرح مسٽر پٽو جنهن جي چهري تي ايوب ڪابينه مان نڪرڻ وقت ڳوڙها هئا، سو هاڻي اولهه پاڪستان جي ٻن صوبن جو مقبول ترين ليڊر بنجي ويو. مسٽر ڀٽي نهايت ڏاهپ سان ملڪ جي آئيني مسئلن کي ڇيڙڻ کان پاسو ڪيو ۽ پنهنجي تقرير ۽ تحرير جو پورو دارومدار، ايوب جي مخالفت، پرائڻ

سياستدانن تي تنقيد، آفيسر شاهيءَ تي حملن، اقتصادي مسئلن، آمريڪا جي مذمت ۽ ڀارت دشمنيءَ تي رڪي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪيائين. ليڪن ائين ڪهڙو هئڻ گهرجي؟ پارلياماني يا صدارتي؟ ون يونٽ ٿئي يا رهي، آباديءَ جي بنياد تي نمائندگي هجي يا برابريءَ جي بنياد تي؟ مسٽر ڀٽي جي لاءِ اهي مسئلا، پير جي حواليءَ وانگر هئا جنهن جي ڀرسان لنگهڻ کي ڏوهه سمجهيو ويندو آهي. ان ڪري ڀٽي صاحب به انهن مسئلن کي ويجهو وڃڻ، پنهنجي لاءِ گناهه ٿي سمجهيو.

ٻئي طرف شيخ محبيب الرحمان جا ڇهه نڪتا ته هئا ئي ائيني تبديليءَ جا محرڪ. انهيءَ سان گڏ شيخ صاحب جي تقريرن ۾ اڪثر پنجابين، بهارين ۽ فوجين جي خلاف سخت تنقيد ٿيل هوندي هئي. ۽ ان جو اهو نتيجو نڪتو جو پنجاب، پناهگير ۽ فوج ٿيئي، شيخ محبيب الرحمان جا دشمن بنجي پيا. هتي هيءَ ڳالهه نوٽ ڪرڻ جي لائق آهي ته محبيب کي بنگالي عوام جي تائيد کان سواءِ ٻي ڪا به حمايت حاصل نه هئي. تمام سياسي ادارا، محبيب الرحمان جي مخالف ۽ مسٽر ڀٽي جا حامي هئا. پاڪستان جي طاقتور پريس به شيخ صاحب جي مخالف ۽ مسٽر ڀٽي جي حامي هئي. اولهه پاڪستان جي مظلوم قومن ۽ عوام مان صرف سنڌ هئي، جتان جي ايمر. سيد جي آواز جي اخلاقي حمايت کان سواءِ، محبيب الرحمان کي ٻي ڪا به قابل ذڪر مدد نه هئي. ويندي بلوچستان جا قابل احترام ليڊر صاحبان محبيب کان وڌيڪ خان جي حڪمت عمليءَ جا عاشق هئا ۽ اهڙيءَ ريت اهي به پنهنجو آواز طاقتور آواز جي لهرن ۾ شامل ڪري نه سگهيا. جيڪو آواز هن ملڪ جي سياست جي تقدير جي تبديليءَ لاءِ پهريون ۽ آخري دفعو بلند ٿيو هو. بلوچن ۽ سنڌين جي انهيءَ سياسي خلم ڪاريءَ جو نتيجو هو ڪجهه پوڳي چڪا آهن ۽ شايد اڃان به پوڳڻو پوين.....!!

شيخ محبيب الرحمان ۽ ذوالفقار علي ڀٽي ۾ ڪافي هڪجهڙائيون به هيون ته وري انهن ٻنهي ليڊرن جي طبيعت، تربيت ۽ ذهني لاڙن ۾ ڪافي فرق به هو. يعني ڀٽو، هڪ وڏي جاگيردار خاندان جو فرد هو ته محبيب الرحمان هڪ ننڍي، وچولي ڪلاس جو ماڻهو هو. ڀٽو، اعليٰ تعليم يافته، خوش پوش هو ته محبيب الرحمان، کي ڀٽي صاحب جي پيٽ ۾ ايڏي اعليٰ تعليم نه هئي ۽ نه وري هو مسٽر ڀٽي وانگر مغربي طرز جو خوش پوش ٿي هو. ڀٽو سياست ۾ هر شيءِ کي جائز سمجهندو هو پر ان جي مقابلي ۾

محبوب اصولي سياست جو وڌيڪ قائل هو، مسٽر پٽو جيئن، ته سياست ۾ مفاد پرستيءَ کي جائز سمجهندو هو تنهن ڪري سندس هيرو ”ميڪاولي“ هو ۽ محبوب الرحمان، جيئن ته ايتار ۽ قربانيءَ جي سياست تي عمل ڪندڙ هو ان ڪري سراج الدوله، کي پنهنجو هيرو سمجهندو هو. پٽو، جيئن ته سنڌ سان واسطو رکندڙ هو ۽ سنڌ جي مفاد وٽان قومپرستيءَ واري سياست هئي پر جيئن ته اها پنجابين ۽ پناهگيرن جي مرضيءَ خلاف هئي ان ڪري پٽي صاحب وٽ قومي انقلابي سياست جو تصور ئي نه هو. اهوئي سبب هجڻ ڪري مسٽر پٽي کي قومي ادب ۽ شاعريءَ سان ڪا به دلچسپي نه هئي. پر ٽيگور ۽ نذر السلام، محبوب جا ادبي هيرا هئا، جڏهن ته پاڪستان جي سڀني زبانن مان ڪنهن به هڪ زبان جي هڪڙي شاعر جو ڪو هڪ شعر به پٽي کي صحيح طرح ياد نه هو ۽ نه وري هن جو ڪو پسنديدار شاعر يا اديب ئي هو. ليڪن محبوب الرحمان، کي جڏهن ۲۵ مارچ تي گرفتار ڪيو پئي ويو تڏهن سڄي دنيا سندس زندگيءَ جي باري ۾ پريشان ٿي ويئي هئي ته به محبوب جي زبان تي ٽنگور جو هيءَ خيال رقص ڪري رهيو هو ته:

”مان جڏهن مري ويندس..!“

تڏهن به،

هن ڌرتيءَ جي مٽيءَ سان منهنجي پيشانيءَ تي،

ابدي فتح جو نشان اُڪريل هوندو،

فتح منهنجي آهي،

فتح منهنجي آهي.....؟“

چون ٿا ته پٽي صاحب، جو جڏهن آخري وقت آيو تڏهن سندس

زبان تي سندس زال جي اڪيلائيءَ جو درد پريل تصور هو.

مسٽر پٽو، پنهنجي سوچن، تصورن ۽ سياسي رنگ ڍنگ، ۾ ڪو

يورپي سياستدان نظر ايندو هو. جڏهن ته محبوب الرحمان پنهنجي سوچن،

خيالن، تصورن، سياسي رنگ ڍنگ ۾ هڪ غلام (ايشيائي) قوم جو هڪ

سياستدان نظر ايندو هو. هن ۾ ايشيائي تصوريت پسندي، ايشيائي سادگي،

ايشيائي سوز و گداز ۽ محبت آميز رومانيت پسندي هئي، اهڙي رومانيت

پسندي جيڪا پاڻ مٽائي، ٻين کي جيارڻ ۽ خوش ڏسڻ چاهيندي آهي. جيڪا

رومانيت اسان کي لطيف ۽ ٽنگور جي صوفيانه قومپرستيءَ تي مبني شاعريءَ

۾ نظر اچي ٿي. پٽو، عقليت پسند ۽ محبوب تصوريت پسند هو. محبوب اهڙو

بهادر هو. جهڙو خليفي نبي بخش، جي ڪيڏاري ڇو هيرو ۽ پڻو به هڪ سنڌي بهادر هو. پر ان جي بهادريءَ تي ميڪاوليت جي عقليت پسندي غالب هئي. ان جو شايد اهو سبب هجي ته پڻو پنهنجي سياسي فلسفي ۽ عملي سوچ ۾ پنهنجي مادر وطن سنڌ کان ڪٽيل هو پر محبوب جي رڳن جي رت جي ذري ذري ۾ پنگال جي محبت رچيل هئي. انهن سڀني ڳالهين جي باوجود ڪيتريون ڳالهيون ٻنهي ۾ هڪجهڙيون هيون. ”ٻئي حوصله مند هئا؛ ٻئي عوامي سياست ۽ عوام سان سنئون سڌو ڳالهائڻ واري سياست جا پيروڪار هئا. پنهنجي مخالفن لاءِ ٻنهي جو انداز جارحانه هو. ٻئي سنا مقرر هئا. تقرير جي سلسلي ۾ هيءُ ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ جهڙي آهي، ته محبوب، بنگالي ۽ انگريزي ٻنهي ۾ پنهنجي فن خطابت کي بهترين نموني سان ادا ڪري سگهندو هو. جڏهن ته پڻو صاحب، پنهنجي مادري زبان ۾ هڪ ٻي ربط مقرر هو البتہ انگريزيءَ ۾ هن جي خطابت کي عالمي ادارن ۾ داد ۽ تحسين جي نظر سان ڏٺو ويندو هو. محبوب، جي تقرير ۾ پيغمبران جا ه و جلال، محب وطن انقلابيءَ جي اپيل، هڪ قومپرست جو درد دل ۽ لفظن جي رنگيني ۽ سنگيني هڪ ئي وقت موجود هئا. جڏهن ته پڻي، جي تقرير ۾ جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جي سڀ کان وڌيڪ گهٽتائي هئي ته اها هئي ربط جي ڪوت. هو ٻئي خوبصورت هئا. البتہ ٻنهي جي خوبصورتيءَ ۾ هيءُ فرق هو ته پڻي ۾ نزاکت ۽ نفاست وڌيڪ هئي ته محبوب ۾ مردانه وچاقت ۽ وقار. جنهن سندس شخصيت کي سادگيءَ هوندي به انتهائي دل ڪش بنائي ڇڏيو هو. محبوب هميشه پنهنجي قومي لباس ۾ نظر ايندو هو. جڏهن ته مسٽر پڻو، گهڻو ڪري مغربي لباس ۾! پر جڏهن هو پنهنجي قومي سنڌي لباس يعني شلوار، قميص پائيندو هو ته اهو لباس سندس جسم تي انتهائي خوبصورت لڳندو هو. پڻي جي لباس ۾ اهڙي ڪا منفرد شيءِ نه هئي جنهن کي ملڪ جي نوجوانن علامت طور استعمال ڪيو هجي. جڏهن ته محبوب جي ”ڪاري واسڪوٽي“ ڪنهن وقت سياسي ڪارڪنن لاءِ علامت بنيل هئي. محبوب ۽ پڻي جو موت به ساڳي طاقت جي هٿان ٿيو. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته محبوب الرحمان، کي سڀني تي گولي لڳي ۽ مسٽر پڻي، جي ڳچيءَ ۾ قاسميءَ جو قندو پيو. جيتوڻيڪ گولي هٿنڌر ۽ قاسميءَ جي قندي کي سرڪائيندڙ ٻنهي جاين تي فوج ئي هئي.

جڏهن اوڀر پاڪستان ۾ فوجي آپريشن شروع ٿيڻ وارو هو. ان

وقت محبب الرحمان، ڀٽي کي چيو هو ته ”اڄ تون خوش آهين ته فوج منهنجي خلاف حرڪت ۾ اچي ويئي آهي. پر ياد رکجانءِ اڄ انهيءَ ديو جو شڪار آءٌ آهيان، سڀاڻي تنهنجو وارو اچڻ وارو آهي.“ ان وقت مسٽر ڀٽي، هن ايشيائي مزاج سياستدان جي لفظن جي صداقت تي سوچڻ ته درڪنار، پر انهن کي توجهه لائق به نه سمجهيو هو. پر چوندا آهن ته ”قلندر هرچم گويد ديدہ گويد“ ان مطابق محبب جيڪي چئي رهيو هو سو ايشيا ۽ آفريڪا ۾ فوجي ڪردار کي سامهون رکندي چئي رهيو هو ۽ محبب کي فوج جي متعلق جيڪو تجربو هو سو شايد ڀٽي کي نه هو. ۵ جولاءِ ۱۹۷۷ع جي شام جو خيرپور سينٽرل جيل ۾، اسان بي.بي.سي. لنڊن جي اردو سروس ۾ محبب الرحمان جا مٿيان لفظ جڏهن ٻڌا، تڏهن اسان جي دوست ۽ محبب جي نظرياتي مخالف مسٽر رسول بخش پليجي چيو ته ”فوج ۽ محبب ٻنهي ڀٽي کي غلط سمجهيو آهي. فوج ڀٽي سان ائين نه ٿي ڪري سگهي جيئن محبب سان ٿيو.“ پليجي صاحب وڌيڪ فرمايو ته ٽين دنيا ۾ ڀٽي جي ذهانت نهرو، ناصر، نڪروما، سوئيڪارنو، ٽيو ۽ بن بالله کان مٿي آهي. انهن سڀني کي سي.آءِ.اي اوچنگارون ڏياري ڇڏيون پر ڀٽي سي.آءِ.اي کي عبرتناڪ شڪست ڏني آهي. مسٽر پليجي جي انهيءَ تبصري تي اسان جو دوست محترم سومار ٿيو، پليجي تي گرم تبدي چيو هو ”اهو ته وقت اڳتي هلي ٻڌائيندو ته ڀٽي، سي.آءِ.اي کي واقعي شڪست ڏني آهي يا نه“ ۽ پوءِ منهنجي وچ ۾ پوڻ ڪري معاملو ٿري ويو. جيڪو ذري گهٽ جهڙي تائين پهچڻ وارو هو.

آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته ڀٽي جي بهادريءَ تي ميڪاولي عقليت جو غلبو هو ۽ محبب جي بهادري، خليفي نبي بخش جي ڪيڏاري جي هيري جهڙي هئي. اهوئي سبب آهي جو جڏهن بنگلا ديشي فوج بغاوت ڪري محبب جي خوابگاهه تي پهتي ته محبب باغي فوجين جي سامهون اچي بيٺو ۽ هنن جو هر مطالبو رد ڪري ڇڏيائين. فوجين پستول جون ڇهه گوليون سندس سيني ۾ هنيون ۽ هو اتي ڏاڪڻ تي ئي ڪري پيو. پر جڏهن پاڪستان ۾ فوج ملڪ جو انتظام سنڀالي ڀٽي، کي فون ڪيو ته ڀٽي پنهنجي ميڪاولي عقليت پسنديءَ کان ڪم وٺندي، پاڻ کي بچائڻ لاءِ فوج جو هر مطالبو قبول ڪيو ۽ اقتدار جي ڪرسيءَ تان دستبردار ٿي ويو. ايڏي آسانيءَ سان ڀٽي جو تخت ڇڏڻ، ڪن غيرجانبدار ماڻهن کي حيرت ۾ وڌو ته وري سندس معتقدن ۾ اها خوش فهمي پيدا ڪئي ته فوج، ڀٽي صاحب جي صلاح سان اقتدار تي

قبضو ڪيو آهي ۽ سياڻي وري اقتدار موٽائي ڏيندي. اهڙي قسم جي سوچ تي ڪا به ميار ڪانهي. ڇو ته پٽي صاحب جي سياست انتهائي ڊرامائي سياست پئي رهي آهي ۽ هن ۱۹۷۰ع جي اليڪشن کان پوءِ مشرقي پاڪستان جي دوري وقت، محبوب سان گڏ فوتو ڪڍائيندي اخباري نمائندن کي چيو ته ”اسان پئي اداڪار آهيون، جنهن جيتري بهتر اداڪاري ڪئي ان اوترو وڌيڪ ڪاميابي حاصل ڪئي“. شيخ صاحب، پٽي، جي انهيءَ جملي تي ناراض ٿي چيو ته ”پٽا صاحب! پنهنجي ڪاميابيءَ کي بهتر اداڪاريءَ جو نتيجو قرار ڏيئي، تون اسان جي بهادر ۽ باشعور عوام جي شعور ۽ سياسي سمجهه جي توهين ڪري رهيو آهين“. ان تي پٽي صاحب، ڦيرو ڏيندي چيو هو ته ”منهنجو مطلب شيڪسپيئر جي مشهور مقولي کي ورجائڻ هو، جنهن ۾ هن چيو هو ته ”هي دنيا هڪ اسٽيج آهي ۽ هر ماڻهو ان اسٽيج جو اداڪار آهي.“

پٽي صاحب، جي انهيءَ گفتگوءَ مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته هو سياست ۾ ڊراما بازيءَ ۽ اداڪاريءَ جو حامي هو. انهيءَ ڊراما بازيءَ پٽي صاحب، جي حامين کي ڪڏهن به صحيح طريقي سان سوچڻ ۽ نتيجا ڪڍڻ جو شعور پيدا نه ڪيو. خود پٽي صاحب سان جيڪي وهيو واپريو، تنهن کي آخري وقت تائين ڊرامو ئي سمجهيو. اردو اخبارن جي رپورٽنگ مطابق ڇڏهن کيس قاسمي گهاٽ ڏانهن، هلڻ لاءِ چيو ويو، تڏهن به پٽي صاحب چيو ته ”بس گهڻو ڪجهه ٿيو آهي. خدا جي واسطي هاڻي انهيءَ ڊرامي کي ختم ڪريو.“ پر بدقسمتيءَ سان نه ۵ - جولاءِ وارو ڊرامو هو، نه وري ۴ - اپريل تي ڊرامو هو. حقيقت ۾ پٽي صاحب، ۵ جولاءِ تي پنهنجي روايتي عقليت پسنديءَ کان ڪم وٺندي مزاحمت نه ڪئي هئي، پوءِ سندس سوچ هئي ته هينئر پاڻ بچائي، طاقت گڏ ڪري، فوجي جرنيلن تي ذهني ۽ سياسي حملو ڪجي. اهو هن آڪٽوبر واري اليڪشن جي مهڙ ۾ شروع به ڪري ڏنو هو. انهيءَ اليڪشن مهڙ تي، فوجين کي پنهنجي منصوبي تي عمل ڪرڻ جو جلدي موقعو فراهم ڪيو ۽ حقيقت اها آهي ته آزاد ٿيڻ کان پوءِ پٽي صاحب پنهنجي روايتي عقليت پسنديءَ کان ڪم نه ورتو ۽ ذهني ۽ سياسي حملي ۾ انتهائي جلدبازيءَ جو مظاهرو ڪيائين. ليڪن اهو مظاهرو کيس آخر تياس تائين وٺي ويو. بنگالي فوجين گولن جو سهارو ورتو ۽ پاڪستاني فوج قانون جي رستي تي هلي. بنگالي فوجين کي ڊپ هو ته محبوب جيڪڏهن ڪجهه وقت به جيئرو رهيو ته بنگالي عوام، هڪ ڪروڙ ماڻهو مارائي به محبوب کي آزاد ڪرائي

وڻندو ۽ پوءِ اسان جو خير ڪونهي. پر پاڪستاني فوج جي اها سوچ هئي ته عالمي راءِ ۽ عوام جي ڪاٻي توڙي ساڄي ڌر جي دٻاءُ ۽ شورش کان بچڻ لاءِ اهوئي واحد طريقو آهي ته ڀٽي جي رت سان سنوان سڌا هٿ رڳڻ جي بجاءِ سندس معاملو پاڪستان جي اعليٰ عدالت جي سپرد ڪجي، گهڻو اڳي ميڪاوليءَ چيو هو ته ”جيڪڏهن ڪنهن ملڪ تي زبردستي حڪومت ڪرڻي آهي ته پوءِ ان ملڪ مان اهڙيون شخصيتون هڪ ئي ڌڪ سان چونڊي ختم ڪريو جن جي چوڌاري عوام گڏ ٿي سگهي ٿو. ڪوس هڪ دفعو ڪريو، ليڪن قتل عام ۾ قسطن ڪرڻ تباھ ڪن ٿينديون“ بنگال ۾ فوجين ائين ڪيو. هاڻي هي فيصلو وقت ڪندو ته محبوب جا دشمن داناءُ هئا يا ڀٽي صاحب جا؟.

چوڻ ۾ اچي ٿو ته ڀٽو ۽ محبوب، ٻئي آمريڪي سازش جو شڪار ٿيا ۽ آمريڪي سي. آءِ. اي، سندس حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. اهڙي ريت آمريڪي جمهوريت پسندن، ننڍي کنڊ جي هنن اهم سياسي ۽ عوامي شخصيتن کي سياسي ميدان مان ختم ڪرائي غير عوامي حڪومتن ۽ شخصيتن کي اقتدار ۾ آندو جيئن اهڙيون ڪوڪليون ۽ بي جان حڪومتون عوامي تائيد کان محروم ٿي سندن عالمي سياست جي ڪيڏ ۾ بي جان مڙهن وانگر استعمال ٿينديون رهن.

سڀ کان پهرين اسان کي ڏسڻو آهي ته اهي ڪهڙا سبب آهن جن جي ڪري وڏيون طاقتون ڪمزور ملڪن ۾ حڪومتن جا تختا اونڌا ڪرائي پنهنجي پسند جون حڪومتون قائم ڪرائن ٿيون ۽ پنهنجي پسند جي حڪومتن کان ڪهڙيون رعايتون ۽ فائدا حاصل ڪن ٿيون.

(۱) وڏين طاقتن کي اهڙن ملڪن جي ضرورت پوي ٿي جيڪي عالمي ادارن ۾ سندن پاليسين جا حامي، مددگار ۽ پٺ پراڻو هجن.

(۲) اهڙا ڪمزور ملڪ، پنهنجي حدن اندر کين سامونڊي ۽ ميداني علائقن ۾ فوجي ۽ جاسوسي اڏا قائم ڪرڻ جي اجازت ڏين.

(۳) وڏين طاقتن جي تيار مال جي نيڪال لاءِ اهي ملڪ منڊيون ٿي استعمال ۾ اچن، ۽ پڻ وڏين طاقتن کي ڪچو مال سستي اگهه تي فراهم ڪري ڏين.

(۴) وڏين طاقتن جي مرضيءَ ۽ منشاء جي خلاف ڪنهن به ٻئي ملڪ سان معاشي، سياسي ۽ دفاعي طرح جي ڪا به ڌيڻي لڀي، ڪو به

عهدنامون نه ڪن ۽ ڪڏهن به پنهنجي پيرن تي ٻيهر جي پوزيشن ۾ نه اچن. ڇو ته جي ڪو به ملڪ پنهنجي پيرن تي بيٺو ته اهو وڏين طاقتن جي اشاري ۽ خواهش تي هلڻ لاءِ تيار ٿي نه ٿيندو. ان ڪري جنهن به ملڪ جي قيادت وڏين طاقتن کي مٿيون رعايتون ڏيڻ کان انڪار ڪندي آهي، يا آزاديءَ سان پنهنجي پرڏيهي پاليسي مقرر ۽ مٿين ڪري پنهنجي قومي وقار ۽ عزت جي واٽ تي هلندي آهي ته اهڙي قيادت کي فوري طور هٽايو ويندو آهي. وڏين طاقتن مان منهنجي مراد آمريڪا آهي، هن ۾ ڪو به شڪ

ڪونهي ته روس، آمريڪا جي ڀيٽ ۾ عوامي مفادن جو خيال ڪندو آهي. پر آمريڪا جو مقصد هوندو آهي، صرف پنهنجي نمڪ حلال ۽ وفادار کي برسر اقتدار آڻڻ، ٻيو اهڙي قدم سان عوام کي ڪيترو ٿو نقصان پهچي ان سان آمريڪا جو واسطو ڪونهي. پر اهو وفادار ”ڪميونزم“ جو مخالف ضرور هجي. هوڏانهن روس جي لاءِ ايتري ڳالهه ڪافي آهي ته جيڪو گروهم، برسر اقتدار رهيو آهي. سو آمريڪا، يعني سڌريل لفظن ۾ عالمي سطح تي ”سامراج“ جو دشمن ضرور هجي ۽ عالمي ميدان ۾ روس جي حڪمت عمليءَ کي نه صرف جائز قرار ڏئي پر ان کي انسان ذات جي آزادي ۽ خوشحاليءَ لاءِ اُزلي، ۽ ابدي تقدير جو لکيو سمجهي، آمريڪا يا روس بهرحال هنن کي پنهنجي ملڪ جي مفاد کي پهرين اوليت ۽ اهميت ڏيڻي تي پوي. آمريڪا جي اهڙي قسم جي ڪار گذارين سان تقريباً اڌ صديءَ جي تاريخ پري پيئي آهي پر روس به ويجهڙائيءَ ۾ جيڪي غلطيون ڪيون آهن، سي اٽاليا، ڪمبوڊيا ۽ يمن جي صورت ۾ ظاهر آهن.

جڏهن بنگلاديش، جي آزاديءَ جي تحريڪ شروع ٿي ته آمريڪا جيڪو هميشه قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي مخالفت ڪندو رهيو آهي. تنهن بنگلاديش جي آزاديءَ جي تحريڪ جي مخالفت ڪئي ۽ روس پنهنجي روايت مطابق ته ”جنهن تحريڪ ۾ سامراج (ننڍو يا وڏو) دشمن هجي ۽ جنهن جي آمريڪا ۽ چين مخالفت ڪن تنهنجي ضرور حمايت ڪئي وڃي“. سو بنگلاديش جي تحريڪ آزاديءَ جي ان پريور حمايت ڪئي ۽ ان لاءِ ڀارت سان امن برقرار رکڻ لاءِ عهد نامون به ڪيائين. روس ۽ ڀارت جي گڏيل مدد سان بنگلاديش جي تحريڪ، ڪاميابيءَ سان وڃي همکنار ٿي. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو آزاد بنگلاديش جي حڪومت شيخ مجيب الرحمان، جي قيادت ۾ مڪمل طور روس ڏانهن جهڪيل هئي. هوڏانهن هندوستان ۾ مسز

گاندڙيءَ جي حڪومت اڳيئي روس نواز هئي. ان ڪري اهو پورو خطو آمريڪا جي هٿان نڪري ويو.

آمريڪا ۾ ان وقت صدر نڪسن برسر اقتدار هو. جنهن بنگلاديش جهڙي اهم جاگرافيائي پوزيشن رکندڙ خطي ۾ هڪ روس نواز حڪومت ڏسڻ نه ٿي چاهي. صدر نڪسن، چين سان پاڪستان جي معرفت لاڳاپا درست ڪري چڪو هو. ۽ پاڪستان ۾ ان وقت ڀٽو صاحب مڪمل طور آمريڪا ڏانهن لڙيل هو. ڇو ته پاڪستان جي پاليسي ساز ادارن جي دل ۽ دماغ تي بنگلاديش جي تحريڪ آزاديءَ وقت روس جو ادا ڪيل ڪردار اڃان تازو هو ۽ پڻ پاڪستاني ادارن جي ذهن ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي ته ان مجبب کان بهرحال انتقام وٺڻ گهرجي، جنهن مجبب پاڪستان کي به اڌ ڪيو آهي. جيئن ته چين ۽ آمريڪا، مجبب جي روس نواز ڪردار جي ڪري اڳيئي ناراض هئا. ان ڪري تنهنجي طاقتن گڏجي شيخ مجبب جو تختو ان فوج جي هٿان اونڌو ڪرايو، جنهن آرميءَ کي مجبب آزاد ملڪ جي قومي فوج جي حيثيت ڏني ۽ پاڪستان جي جيلن مان آزاد ڪرايو هو. ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته ”مجبب کي ڪپڙو هو ته جيڪا فوج مغربي پاڪستان جي جيلن مان آزاد ٿي اتي ويئي هئي، تنهن کي قتل ڪرائي ڇڏي ها ۽ ڪو به آفيسر يا سپاهي جئرو نه ڇڏي ها. ائين ڪرڻ سان مجبب، فوجي بغاوت کان هميشه لاءِ بچي پوي ها.“ ليڪن فوجي بغاوت کان بچڻ جو اهو طريقو انتهائي خطرناڪ ۽ مهانگو هو جيڪو مجبب، جهڙو قومپرست ماڻهو اختيار ڪري ٿي نه ٿي سگهيو. البت هڪڙو ٻيو به طريقو هو ته ”جيڪا به آرمي پاڪستان جي وقت جي تربيت پافته هئي. تنهن کي ٽوڙي، سڀني آفيسرن ۽ سپاهين کي سول نوڪرين ۾ لڳائي ڇڏي ها. ۽ ملڪ جي بچاءَ سلامت ۽ امن امان جي ڪنٽرول جي ساري ذميواري ”مڪتي باهنيءَ“ جي حوالي ڪري ها. ڇو ته جيڪو عوام وڙهي ڪنهن فوج کان سواءِ آزادي وٺي سگهي ٿو، سو ان آزاديءَ کي برقرار رکي ۽ بچائي به سگهي ٿو. آزاديءَ جو حقيقي قدر انهيءَ عوام کي هوندو آهي، جيڪو جدوجهد ڪري آزادي حاصل ڪندو آهي.“

بين لفظن ۾ آءٌ چوڻ چاهيان ٿو ته ”جيڪو ملڪ هٿار بند جدوجهد ذريعي آزادي حاصل ڪري، تنهن کي سڀ کان پهريان ان فوج کي ٽوڙي ۽ نوڪريءَ مان برخاست ڪرڻ گهرجي، جيڪا سامراج جي فوج جو حصو

رهي هجي. ”چو ته اها فوج ڏهني ۽ تربيتي طرح انتهائي رجعت پسند ۽ پنهنجي مزاج ۽ سوچ ۾ سخت انقلاب دشمن هوندي آهي. هو انقلابي حڪومت جي طرزِ فڪر سان ڪڏهن به پاڻ کي هم آهنگ ڪري نه سگهندي آهي ۽ موقعو ملندي ئي انقلابي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ عالمي طاقتن جي آڻ ڪار بنجي ويندي آهي. باقي رهيو ملڪ جي بچاءُ جو مسئلو، سو اهو مڪمل طرح عوامي ”سپاه آزاديءَ“ جي حوالي ڪرڻ گهرجي. پر ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي (ڪو ورلي) ته جڏهن سپاه آزادي، باقاعدي فوج جي صورت اختيار ڪندي آهي ته اها به قومي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ ۾ عالمي طاقتن جي آڻ ڪار بنجي ويندي آهي. جيئن الجزائر ۾، انهيءَ آزاديءَ واري سپاه سندن ڪمانڊر ۽ وزير دفاع مسٽر بومدين جي قيادت ۾ بن الله جو تختو اونڌو ڪرڻ ۾ روس جي آڻ ڪار جي حيثيت اختيار ڪئي.

عام طرح سمجهيو ويندو آهي ته بن بالله جو تختو آمريڪا اونڌو ڪرايو پر اهو صحيح نه آهي. چو ته بومدين، ڪڏهن به آمريڪي آڻ ڪار جي حيثيت ۾ ڪم نه ڪيو ۽ هو هميشه روس نواز ئي رهيو مرڻ گهڙيءَ تائين....!!

حقيقت هيءَ آهي ته بن بالله، افروايشيائي اتحاد جو حامي هو ۽ ان لاءِ هن افروايشيائي، پرڏيهي وزيرن جي ڪانفرنس الجزائر ۾ ڪوٺائي هئي. جنهن ۾ چين کي نمايان حيثيت ڏني پئي ويئي ۽ جيڪڏهن منهنجي يادداشت غلطي نٿي ڪري ته انهيءَ ڪانفرنس ۾ چيني وزيراعظم آنجهاني چو اين لاءِ شريڪ ٿي رهيو هو. چين جو منصوبو هو ته ”آمريڪا ۽ يورپ جي جهوليءَ ۾ ڪرڻ بجاءِ افروايشيائي ملڪ پنهنجي آزاد پرڏيهي پاليسي اختيار ڪري چين جي قيادت ۾ اڳتي وڌن.“ بن بالله ذهني طرح مائوزيٽنگ کان گهڻو متاثر هو ۽ زمين جي مسئلي تي هن جا مسٽر بومدين سان سخت اختلاف هئا، ان ڪري انهيءَ ڪانفرنس جي ميزبان جي حيثيت ۾ شايد چيني منصوبي لاءِ هن جو وجود هتي ڏيندڙ ٿئي ها. تنهن ڪري روس بن بالله جو تختو اونڌو ڪرائڻ ئي ضروري سمجهيو ۽ اهو تختو اونڌو انهيءَ سپاه آزاديءَ ڪيو، جيڪا الجزائر جي آزاديءَ لاءِ آفريڪا جي خطرناڪ جنگ وڙهي هئي. پر ائين اهڙو واقعو ڪو ورلي يعني بلڪل ٿورو ٿيندو آهي ۽ گهڻو ڪري اهو انقلاب،

سامراج جي مفادن وٽان نه هوندو آهي.

هتي هڪڙي ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته ڪنهن به حڪومت جي تختي اونڌي ٿيڻ يا بحران پيدا ٿيڻ لاءِ رڳو عالمي طاقتن کي جوابدار ٺهرائڻ سان هڪ خطرناڪ رجحان جنم وٺندو آهي ته بحران پيدا ٿيڻ يا حڪومت جي تختي اونڌي ٿيڻ لاءِ جيڪي اندروني عوامل هوندا آهن، تن کي عام طرح نظرانداز ڪيو ويندو آهي ۽ منهنجي خيال ۾ فوجي حڪومت اچڻ لاءِ اصل ميدان اهي اندروني (خلفشار) عوامل ئي تيار ڪندا آهن.

بهرحال مجبب انهيءَ آرميءَ کي ختم نه ڪيو جيڪا هتان پاڪستان مان وٺي هئي ۽ جنهن مجبب جو تختو اونڌو ڪيو. بنگلاديش جي اڳوڻي ڪرنل ”طاهر“ فوجي تربيتونل آڏو بيان ڏيندي، جتي شيخ مجبب الرحمان جي خامين ۽ بنگلاديش جي فوج جي ڪردار جو ذڪر ڪيو آهي اتي هن شيخ مجبب الرحمان جي تختي اونڌي ٿيڻ ۽ مجبب الرحمان جي خاندان جي بي رحمانه ۽ سفاڪانه قتل ۾ پاڪستان ۽ آمريڪا کي ملوث ڪندي لکيو آهي ته: ”پاڪستان جو وجود ئي نفرت ۽ ڪينه پروري جي جذبن سان ٺهيل آهي ۽ هن پنهنجي انهيءَ نفرت ۽ ڪينه پروريءَ کي پورو ڪرڻ لاءِ بنگلاديش جي باباءِ قوم کي قتل ڪرائڻ ۾ اهم سازشي ڪردار ادا ڪيو آهي. جنهن کي معاف ڪري نٿو سگهجي.“!!

جيسٽائين جناب ڀٽي جي خلاف آمريڪي سازش جو تعلق آهي ته ان باري ۾ ان سازش تي سوچڻ کان پهرين هيءَ ڳالهه ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته ڀٽي صاحب جي خلاف پاڪستان قومي اتحاد جي جهنڊي هيٺ هلندڙ تحريڪ حقيقت ۾ جاگيردارن ۽ اڀرندڙ سرمائيدارن جي خلاف، اجاره دار سرمائيدارن جي تحريڪ هئي. ڇو ته هي اهو طبقو هو جنهن کي ڀٽي صاحب جي ڌرو حڪومت ۾ سڀ کان وڌيڪ نقصان پهتو هو. اهو اجاره دار سرمائيدار، ايوب خان جي دور جي پيداوار هو ۽ ملڪ جي پوري معاشيات تي قابض هو ۽ ”ٻاويھ خاندان“ جي اصطلاح سان مشهور هو. ڀٽو حڪومت، حقيقت ۾ جاگيردارن ۽ اڀرندڙ سرمائيدارن جي نمائنده حڪومت هئي جنهن کي اهو اجاره دار سرمائيدار، ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪري نٿي سگهيو، ڇو ته اهڙي حڪومت جو وجود انهيءَ طبقي جو پنهنجو موت هو.

دنيا جي تاريخ جو اهو دستور رهيو آهي ته جڏهن به جاگيرداري ۽

سرمائيداريءَ جو ٽڪر ۽ تصادم ٿيو آهي، تڏهن سرمائيدار طبقي جو نعرو جمهوريت ۽ جاگيردار طبقي جو نعرو مذهب رهندو آهي ۽ انهن جي جهيڙي ۾ سوپ سرمائيدار جي ٿي آهي، جيڪو جاگيردار جي پيٽ ۾ وڌيڪ ترقي پسند هوندو آهي پر هتي معاملو بلڪل ابتڙ هو جتي جاگيردار جمهوريت ۽ سوشلزم جو نعرو هڻي رهيو هو ۽ سرمائيدار، جمهوريت ۽ مذهبي نظام حڪومت جو جهنڊو کڻي هلي رهيو هو. نتيجي ۾ جاگيردار کي شڪست آئي. پر ان سان گڏوگڏ سرمائيدارن، جمهوريت کي به آواره چوڪريءَ وانگر اغوا ڪيو. جنهن جو اڃان تائين ڪو به پتو ڪو نه پيو آهي نه وري ڪا خبر آهي ته ڪهڙي ڪوئي تي تماشين کي خوش ڪري رهي آهي ۽ پنهنجي مشتاقن کي ديدار ۾ ڪرائيندي يا پئي سڪائيندي رهندي! باقي رهيو اهو مسئلو ته پتي صاحب جي دور ۾ جمهوريت هئي يا نه؟ ان سوال تي سوچڻ، وقت وڃائڻ جي برابر ٿيندو، ڇو ته هڪ جاگيردار کان جمهوريت ۽ جمهوري آزادي جي اميد رکڻ ٻيرن کان پير گهرڻ جي برابر ٿيندو. ان ڪري پٽو طبقاتي توڙي ذهني لحاظ کان مڪمل طور هڪ جاگيردار هو ۽ انهيءَ طريقي سان هن حڪومت به ڪئي. پتي جي طرز حڪومت، مختلف صوبن جي قومپرستن ۽ سوشلسٽن کي سندس مخالفت بنائي وڌيو هو.

ٻئي طرف آمريڪا جون همدرديون به انهيءَ تحريڪ سان هيون ۽ هن کليل طريقي سان ان تحريڪ جي حمايت ۽ مدد ڪئي ان جو سبب هيءُ هو ته صدر ڪارٽر جي اليڪشن جي ميدان ۾ اچڻ کان اڳ پٽو صاحب، فرانس کان هڪ ايتمي ري ايڪٽر حاصل ڪري چڪو هو ۽ ڪارٽر پنهنجي اليڪشن مهم ۾ ايتمي هٿيارن کي روڪڻ واري پروگرام کي وڌي جوش سان کنيو ۽ ان سلسلي ۾ هن پاڪستان کي ملندڙ فرانسيسي ايتمي ري پروسيڪيٽنگ پلانٽ روڪائڻ جو واعدو، فرانس جي حڪومت تي دٻاءُ وجهڻ بجا، ڪارٽر، پتي صاحب جهڙي سرڪش ليڊر کي هٿائڻ ضروري سمجهيو. ان سلسلي ۾ هڪ پروگرام ترتيب ڏنو، جنهن تي ”انسان جي بنيادي حقن جي حفاظت“ جو نالو ڏنو ويو ۽ سندس چوڻ هو ته انساني حق سڀ کان وڌيڪ گميوئنست ملڪن ۽ نام نهاد سوشلسٽ ملڪن ۾ پائمال ٿي رهيا آهن.

ڪارٽر جيئن ته بنيادي طرح مذهبي (يهودي) ماڻهو آهي. ان ڪري هن جي نظر ڪرم سري لنڪا کان وٺي اسرائيل تائين مذهبي جماعتن تي پئي

۽ انهن ملڪن جي سڀني مذهبي ۽ نيم مذهبي جماعتن کي مذهب ۽ جمهوريت جي نالي تي متحد ٿيڻ جو مشورو ڏنو ويو. انهن ملڪن مان مسز بندرانائڪي، مسز اندرا گانڌي وغيره ته شرافت سان هتي ويون، تن جو ته ٿيو خير، باقي ڀڄي پئي صاحب، ڪارٽر جي منصوبي جي مزاحمت ڪئي. جنهن جو نتيجو ظاهر آهي ته اهو نڪتو جيڪو ننڍين قومن جي ليڊرن جو نڪري سگهي ٿو.

بهرحال پٽي ۽ مجبب جي زندگيءَ جي خاتمي جو سبب ڪجهه اندروني ۽ ڪجهه بيروني هو ۽ ٻئي طوفاني ليڊر، انهيءَ فوج هٿان ختم ٿيا جنهن فوج کي هڪڙي پاڪستان جي قيد مان آزاد ڪرايو هو ۽ ٻئي ڀارت جي قيد مان! مجبب کي پاڪستان جي جيل ۾ فوجي حڪومت ختم ڪري نه سگهي هئي تنهن کي خاندان سميت، بنگالي فوج ختم ڪري ڇڏيو ۽ جنهن پٽي کي بلوچن جا قاتلانا حملا ختم ڪري نه سگهيا تنهن جي قاسميءَ جي حڪم کي ان فوجي جنرل توثيق ڪئي، جنهن کي پٽي صاحب پاڪستاني فوج جو سربراھ بنايو هو!!.

پٽي ۽ مجبب ۾ هڪ ٻي به خاصيت هڪ جهڙي هئي. اها هيءَ ته، ٻنهي جو حافظو انتهائي تيز ۽ يادگيريءَ جي قوت حيرت انگيز هئي. پٽي صاحب، سان جيڪو به ماڻهو هڪ دفعو مليو ته صرف ان جو نالو، پر شڪل ۽ ذات به ياد ٿي ويندي هيس، ساڳي حالت مجبب جي به هئي. هنن ٻنهي کي جيترو ماڻهن جا نالا ۽ مهاندا يا هئا، ايترا شايد ئي ڪنهن ٻئي ماڻهو کي ياد هجن! مون کي ياد آهي ته مجبب الرحمان نوابشاھ جي پريس ڪلب ۾ ويٺو هو ته دادوءَ جو هڪ هندو منوھر لال نالي عوامي ليگ جي ڪارڪن سان اندر داخل ٿيو ته مجبب اُٿي خوش ٿيندي چيو ”آئو منوھر ڪيا حال هے“. اهڙيءَ ريت پٽي صاحب سان به ڪي ماڻهو هڪ دفعو مليا هوندا. ته هن اسٽيج تي بيهي اهڙن ماڻهن کي پري بيٺل ڏسي، نالا وٺي سڏي اسٽيج تي اچڻ لاءِ چيو هوندو.

آئون پنهنجي زندگيءَ ۾ انهن ٻنهي ليڊرن سان مليس. انهن کي ڏٺم، مجبب الرحمان سان هڪ ڀيرو ڏينهن گڏ هوس ۽ پٽي سان صرف اڌ ڪلاڪ لاءِ مليس. ٻنهي ملاقاتن جو تفصيل ايندڙ صفحن ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.

۲۰ - جون ۱۹۷۰ع جي هڪ سونهاري صبح جو ذڪر آهي. آءٌ پنهنجي هجري ۾ ويٺو مهاتما گانڌيءَ جي آتم ڪهاڻي پڙهي رهيو هوس ته مدد علي سنڌي، مهر علي مرزا، يعقوب آرزو ۽ دوست علي چانڊيو، سهڪندا منهنجي هجري ۾ آيا. اچڻ شرط چوڻ لڳا ته اٺ! اڄ توکي اهڙي شخصيت ڏيکارڻ وئي ٿا هلون، جيڪا تنهنجي زندگيءَ ۾ هڪ تاريخي ۽ يادگار بڻجي وڃي. منهنجي گهڻي اصرار جي باوجود هنن پنهنجي ڊرامائي انداز ۾ ڪا به تبديلي نه آندي ۽ مون کي مجبوراً هنن سان گڏ وڃڻو پيو. اسان روانا ٿياسين پر مون کي ڪا خبر نه هئي ته مون کي ڪيڏانهن وٺي وڃي رهيا آهن ۽ اها ڪهڙي شخصيت آهي، جيڪا ڏيکارڻ چاهين ٿا. انهيءَ حالت ۾ حيدرآباد جي ريلوي اسٽيشن تي پهتاسين. ٽڪيٽ وٺڻ کان پوءِ هنن دوستن مون کي ٻڌايو ته ”اڄ شيخ مجيب الرحمان، سيد ظفر علي شاه جي دعوت تي نوابشاه وڃي رهيو آهي. پاڻ سڀ هتان کان شيخ مجيب سان گڏجي نوابشاه هلنداسون. جتي شام جو شيخ صاحب جي تقرير ٿيندي. ان کان پوءِ اتي رات جو ون يونٽ، ٿنڻ جي خوشيءَ ۾ جشن ٿيندو ان ۾ شريڪ ٿينداسون.“ ان ڳالهه ٻڌڻ شرط منهنجي خوشيءَ جي ڪا به حد نه رهي، ڇو ته مون کي زندگيءَ ۾ جن ماڻهن جي ڏسڻ جو بيحد شوق ۽ تمنا رهي آهي. انهن ۾ هڪ شخص سان آءٌ ان وقت تائين ٻه ٽي دفعا ملي چڪو هوس، سو هو محترم سائين جي.ايم.سيد. ٻي شخصيت هئي شيخ صاحب جي، جنهن سان ملڻ جو موقعو ملي رهيو هو ۽ ٽيون هو جناب بادشاه خان، جنهن سان ملڻ جو اڃان تائين موقعو نه مليو آهي (۱) اهي ٽيئي شخصيتون ڪنهن نه ڪنهن حد تائين هن دور ۾ منهنجي ذهن، فڪر ۽ سوچ جي سلسلي تي اثر انداز ٿيون آهن ۽ مون پنهنجي آئيڊيل جي هڪ جهلڪ هڪ ڀر توو ۽ هڪ جلوو انهن ۾ موجود پئي سمجهيو آهي.

ٽڪيٽ وٺي اسان پليٽفارم تي پهتاسين. جتي گاڏي اڳ ۾ ئي اچي

(۱). مصنف جي هان ڪافي پيرا خان بادشاه سان ملاقات ٿي چڪي آهي. پبلشر.

چڪي هئي ۽ اسان کي اها پوڳي ڳولڻ جي ڪا به ضرورت محسوس نه ٿي، جنهن ۾ به ممتاز ۽ مقبول، متنازع شخصيتون سفر ڪري رهيون هيون يعني جي.ايم.سيد ۽ محبوب الرحمان. ريلوي پليٽفارم جو منظر ڏسي مون کي ڏاڍو افسوس ۽ ارمان ٿيو. ڇو ته اتي ڪو به استقبالي هجوم نه هو، نعره نه هئا. عوام جا انبوهه نه هئا، ٻيهر نه هئا ۽ نه ئي پوليس جا حفاظتي دستا. اهو منظر ڏسي مون کي سال به اڳ جا به واقعا ياد آيا.

هڪ دفعو جڏهن مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو، مير رسول بخش جي دعوت تي اچي رهيو هو. ان وقت به آءٌ مهر علي مرزا، سان گڏ پليٽفارم تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيو هوس پر اتي عوام جي ايڏي ته گپا ڳيهه لڳي پئي هئي جو آءٌ پنهنجي ڇمپل کان محروم ٿي ويس. انهيءَ هجوم ۾ آءٌ ۽ مهر علي هڪ ٻئي کان وڇڙي وياسين ۽ شام کان اڳ ملي نه سگهياسين.

ٻيو دفعو ”چٿان“، جو ايڊيٽر شورش ڪاشميري، ڪراچي جيل مان آزاد ٿي، سياري جي رات ۾، رات جو ۲- وڳي ڪراچيءَ کان لاهور وڃي رهيو هو. ڌار ڌار مختلف پارٽين هن جي استقبال ڪرڻ جي اپيل ڪئي هئي. مهر علي مرزا، مون کي اتي وٺي هليو هو. رات جو ۲- وڳي به حيدرآباد ريلوي اسٽيشن جو پليٽفارم استقبالي هجوم جي نعرن سان گونجي رهيو هو ۽ عوام جو هڪ سيلاب هو جيڪو جنوريءَ جي سرديءَ جي سختيءَ کان بيمرواهه ٿي، اسٽيشن تي پلٽجي پيو هو. پر اڄ جڏهن شيخ محبوب الرحمان ۽ جي.ايم.سيد پليٽفارم تي موجود هئا پر ڪو به استقبال ڪندڙ هجوم نه هو. ڇاڇا ڪريمڊني جي روايت مطابق گهڻو اڳي ”سپاڇ چندر بوش“

اتان مٽيو هو ته اسان ڇاڪارن جي هڪ جيش بوش کي عالمي فوجي سلامي ڏني هئي پر اڄ بنگال جو نئون سپاڇ بابو، سنڌ جي انهيءَ گذرگاهه تان مٽي رهيو هو جنهن تان ڪڏهن سيد احمد شهيد ۽ سيد اسماعيل شهيد مٽيا هئا، پوءِ انهيءَ رستي تي گانڌي، نهرو، آزاد ۽ علي برادران جي فگر ۽ سوچ جون ڪيتريون ئي شمعون ٻريون ۽ اجهاميون هيون. ان جاءِ تي نه اڄ ميرن جا وڏين ٽوپن وارا ڏيا دار سپاهي موجود هئا نه وري ڪاڏي پوش ڪانگريسي ۽ نه وري ستاري واري ورديءَ وارا خلافتي ۽ نه وري ڇاڪارن جو ڪو جيش. انهيءَ منظر کي نظر انداز ڪري اسان شيخ صاحب واريءَ پوڳيءَ ۾ داخل ٿياسين. دروازي جي ڀرسان واري ڪمپارٽمينٽ ۾ سائين جي.ايم. سيد ۽ سيد محمد شاهه پائوٽ وارا ويٺل هئا. ٻئي نمبر ۾ عوامي

ليگ اوڀر پاڪستان جو صدر قمرالزمان ۽ ٽئين نمبر ۾ شيخ مجيب الرحمان، ريشمي گائون پايو ويٺو هو. انهيءَ لباس ۾ هو مون کي مغل شهزادو دارا شڪوه لڳو. پر پوءِ فوراً منهنجي ذهن بنگال جي سرزمين ڏانهن ڦيرو کاڌو ۽ مون بنگال جي جوان همت شهزادي سراج الدوله، کي مجيب الرحمان جي روپ ۾ ڏسي ورتو. هو ان وقت نيرن ڪري واندو ٿيو هو. اٿي اسان کي ڏاڍي اڪير سان مليو. اسان جي خوشيءَ جو ته ڪو به اندازو ئي نه هو. ڇو ته اسان اڄ هڪ اهڙي شخصيت سان مليا هئاسون، جيڪا بنگال جي عوام جي تاريخي جدوجهد جي وارث هئي، جنهن شخصيت جي تعمير ۽ تشڪيل ۾ سراج الدوله، مجنون شاهه، ڪامران شاهه، حاجي شريعت الله، ڌوڌو ميان، ٽيٽو مير، سپاش چندر بوش، سي. آر. داس، ڪلنڊات، سهروردي، ٽيگور، نذراالاسلام جي قرباني، ڪاوشين ۽ فڪري بلندين حصو ورتو هو. بنگال جو جادو سندس زبان تي ناچ ڪندو هو. سندس ڳالهين ۾ بنگال جي سڻيءَ جي خوشبوءِ هئي. سندس ارادو بنگال جي تاريخ وانگر اڻ مٽ هئو. انهيءَ تاثر کان پوءِ مجيب الرحمان سان اسان جي ڪچهري شروع ٿي. مصيبت اها، جو اسان مان انگريزي صرف مهر عليءَ کي ڳالهائڻ ۽ سمجهڻ ۾ آئي ٿي پر گفتگوءَ جو آغاز حسب دستور مدد علي سنڌيءَ ڪيو. آءٌ ته خبر انگريزيءَ جي اي. بي. سي به نه ڄاڻان پر حال مون واري يار ۽ اسان جي وفد جي اڳواڻ مدد علي سنڌيءَ جو به پورو ساڙو هو. هاڻي حالت هيءُ هئي جو مجيب الرحمان کي پوري روانيءَ سان اردو نه اچي ۽ مدد علي (قائد - وفد) سميت اسان کي انگريزي سمجهه ۾ نه اچي. شيخ صاحب انگريزيءَ ۾ ڳالهائي رهيو هو ۽ مدد علي صرف بيس - نو ۾ مصروف. نيٺ اسان مان ڪنهن هڪ همت ڪري پنهنجي احتجاجييءَ جو اقرار ڪندي، شيخ صاحب کي عرض ڪيو ته ”اسان کي انگريزي سمجهه ۾ نه ٿي اچي“. تنهنڪري اردوءَ جو مهرباني ڪري پڙهڻو ٻوڙيو ته اسان به سمجهه جا جهول ڀريون. انهيءَ وچ ۾ اسان مان هڪ جي سنڌي ٽوپي ڪڍي شيخ صاحب پنهنجي مٿي تي رکي ۽ شايد ويٺل طفيل هو تنهن کان بنگاليءَ ۾ پڇڻ لڳو ته ”هن ٽوپي ۾ آءٌ ڪيئن ٿو لڳان“ طفيل چيو ته: ”توهان کي هيءُ ٽوپي ٺهي ڪا نه ٿي“. اتي مون عرض ڪيو ته ”سائين هيءُ ٽوپي ٺهيل ئي سنڌي مردن جي مٿي لاءِ آهي“ منهنجي ان چوڻ تي مجيب، ٽوپيءَ تان ڌيان هٽائي مون ڏانهن ڏسي هڪدم چيو:

”تم بلڪل ٽهڪ بولتا هئ، هر ملڪ کي لباس اُس ملڪ ڪي“

انسانون کي ليئو هوتا هئ.

ڪجهه ان قسم جي گفتگوءَ کان پوءِ، ڳالهه مرڪز، سنڌ ۽ بنگال جي سياست تي اچي بيٺي.

محبوب الرحمان، جي انهيءَ دوري کان اڳ پير صاحب پاڳاري، ڄام صادق عليءَ، کي ڍاڪا موڪلي شيخ صاحب کي پڇين ڏياريو هو ته ”اسان پنهنجي سائين سميت عوامي ليگ ۾ شامل ٿي رهيا آهيون.“ ڄام، اهو پيغام شيخ صاحب، کي پهچائي اڃان ڪراچيءَ پهتوئي مس هو ته پير صاحب، قيوم مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو. پير صاحب، جي انهيءَ ڦيريءَ متعلق جڏهن اسان شيخ صاحب کان پڇيو ته، هن صاحب ورائيو ”توهان جو پير اوهان کي جيڏو طاقتور نظر اچي ٿو، حقيقت ۾ هو ايڏو سياسي طور بهادر نه آهي. مون ٻڌو ۽ پڙهيو آهي ته سندس والد انتهائي دلير ۽ سامراج دشمن هو. پر هيءُ پير، مريدن جي هيڏي ڇاڻهار طاقت هوندي به اسلام آباد، جي ڪرسيءَ جي سامهون سياسي طرح انتهائي ڪمزور آهي. سو اهڙو ماڻهو عوامي ليگ جهڙي انقلابي جماعت ۾ ڪٿي هلي سگهندو.“ شيخ صاحب مزاحيه انداز ۾ چيو ته ڀائي! ”توهان کي خبر آهي ته پير صاحبن کي الهام ٿيندو رهندو آهي. هن پهرين سوچيو ته پاڪستان جي ايندڙ حڪمران پارٽي عوامي ليگ آهي ان ڪري منجهس شامل ٿيڻ گهرجي، پر اوچتو اسلام آباد جي فوجي ڪرسيءَ وٽان کيس الهام ٿيو ته ”عوامي ليگ کي ڪنهن به صورت ۾ اقتدار نه ملندو، تون عوامي ليگ مان نڪري اچ ۽ قيوم ليگ ۾ شامل ٿي.“ سو پيرن کي الهام تي عمل ڪرڻ فرض هوندو آهي جيڪڏهن پنهنجي الهام تي پاڻ عمل نه ڪن ته سندن بزرگي ختم! سو پير صاحب پاڳاري به الهام تي عمل ڪيو ۽ عوامي ليگ کي ڇڏي ويو. ٿوري دير رکي، شيخ صاحب انتهائي رنجيده لهجي ۾ چيو! ته: ”خدا، هن ملڪ ۾ خاص ڪري سنڌ جي حال تي رحم ڪري، جتي شينهن جي ڪل ۾ لڪل گذر، قوم جي قيادت ڪرڻ لاءِ ٺڪري ايندا آهن.“!!

شيخ صاحب بر ٿي مس ڪئي ته اسان جي ساٿي مهر علي مرزا چيس ”سائين اهو پير صاحب جو اندازو صحيح هو ۽ حقيقت ۾ توهان ته پاڪستان جي مستقبل جا وزيراعظم آهيو.“ شيخ صاحب جواب ڏنو ته: ”نوجوان! تون پنجابين جي ذهنييت کان واقف ناهين. هن وقت ئي پنجابي جرنيلن ۽ بيروڪريسيءَ جي وچ ۾ سازش تيار ٿي چڪي آهي ته ڪنهن به

صورت ۾ مجيب الرحمان کي اقتدار نه ڏنو ويندو، ڇو ته مجيب الرحمان جو مرڪز ۾ اقتدار ۾ اچڻ پنجاڻي مستقل مفاد جي دائمي ڦرلٽ لاءِ خطري جي گهٽتي آهي ۽ هو فيصلو ڪري چڪا آهن ته عوامي ليگ کي اقتدار مان ٻاهر وڪڻڻ لاءِ جيڪڏهن ۵ - لک ماڻهو مارڻا پيا ته به هنن جي خيال ۾ اهو سودو سسٽو آهي. پر سنڌي نوجوان ٻڌي ڇڏ ته هن وقت ست ڪروڙ بنگالي منهنجي مٿ ۾ آهن ۽ جيڪو به رستو اختيار ڪرڻ لاءِ هنن کي چونڊس ان رستي تي هلڻ لاءِ بنگال، ها منهنجي سونار بنگل جو هر مرد ۽ عورت تيار آهي. ان ڪري آئون ڏهه لک ماڻهن جي قرباني ڏيئي به پنجاڻي تسلط ختم ڪندس. پر مون کي افسوس رڳو اهو آهي ته هي جنگ جيڪا جمهوريت لاءِ آهي، جيڪا هڪ مخصوص سامراجي ٽولي جي بالادستيءَ جي خاتمي لاءِ آهي. هن ملڪ جي قومن جي وچ ۾ حقيقي برادري ۽ برابري يعني هڪجهڙائي پيدا ڪرڻ لازمي آهي. ان جنگ ۾ سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد مان مون کي گهربل مدد، تائيد ۽ حمايت نه ملي رهي آهي. ولي خان چوي ٿو ته ”آئون ڇهن نڪتن جي حمايت ڪري پٺاڻ نيڪيدار ۽ مزدور جو ڪمايل پيسو جيڪڏهن سنڌ ۾ رهڻ ڏيان ته سرحد جو عوام ڪٿان کائيندو؟ خير، ولي خان کي ته پوءِ به بهانو ملي ويو آهي. پر سنڌي عوام ۽ بلوچ ليڊرن جي ڇهن نڪتن کان دوري، سا ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نه ٿي اچي.“ شيخ صاحب وڌيڪ چيو ته ”اڄ ملڪ ۾ ڪجهه ڪميونسٽ ۽ ڪي آواره مزاج ترقي پسند قومي جمهوريت جي ڳالهه ڪري رهيا آهن ته ملڪ جي سڀني مسئلن جو حل، قومي جمهوريت قائم ڪرڻ ۾ آهي. آئون اڄ تائين انهن جي مبهم اصطلاح جي حقيقي روح کي سمجهي نه سگهيو آهيان ته هن گهڻ قومي رياست ۾ ڪهڙي قسم جي قومي جمهوريت قائم ڪرڻ ٿا چاهين. حالانڪ هن ملڪ ۾ قومي جمهوريت نه پر بين الاقوامي جمهوريت جي ضرورت آهي. هتي نه صرف، اليڪشن، ووٽ، جماعت سازي، لکڻ ۽ ڳالهائڻ جي آزادي ۽ انساني حقن جي احترام جي ضرورت آهي، پر هتي قوم جو قوم مٿان، تعداد، صلاحيت، طاقت، نسل، زبان ۽ نظريي جي آڌار تي تسلط ختم ٿيڻ گهرجي ۽ قومن جو باهمي لاڳاپو، باهمي احترام تي قائم ٿيڻ گهرجي.“

شيخ صاحب، جي ان چوڻ تي مرزا چيو ته ”توهان هاڻي هاڻي ٻڌايو ته هڪ قوم جو ٻئي قوم جي مٿان تعداد جي آڌار تي تسلط ختم ٿيڻ گهرجي ته پوءِ اوهان آباديءَ جي بنياد تي نمائندگيءَ جي گهر ڪري بنگالي

قوم جو دائمي تسلط باقي ٻين قومن مٿان ڪرڻ ٿا چاهيو. سو آخر ڇو؟ شيخ صاحب، چيو ته ”انهيءَ تسلط جي خلاف ڇهن نڪتن ۾ مؤثر ضمانت ڏنل آهي.“

شيخ صاحب، جو اهو جواب سراسر سياسي هو، جنهن مان اسان جو دوست مطمئن نه ٿيو. ”تنهن چيو ته: “شيخ صاحب، معاف ڪجو! ڇهه نڪتا مون پڙهيا آهن. انهن ۾ ون يونٽ ٽوڙڻ جو ته ذڪر ئي ڪونهي. اهي صرف مغربي پاڪستان جي استحصالين کان مشرقي پاڪستانين کي بچائڻ جو هڪ ذريعو ۽ بنگالين جي حڪومت قائم ڪرڻ جو هڪ منشور آهي. پر اسان آباديءَ جي بنياد تي نمائندگيءَ تي ان ڪري اعتراض نه ڪيو آهي، ڇو جو اسان کي بنگالين جي نيت تي اعتبار آهي ۽ اهي گهٽ ۾ گهٽ پنجابين کان گهٽ خطرناڪ آهن.“!

مرزا جي انهيءَ ڳالهه جو شيخ صاحب، جواب ڏيئي ئي ڏئي ته ان کان اڳ ۾ ڪا اهڙي ريلوي اسٽيشن اچي ويئي جتي گاڏي بيهي رهي. ان پليٽفارم، تي ڪافي تعداد ۾ ماڻهو شيخ صاحب، لاءِ مرحبائي نعرا هڻي رهيا هئا. شيخ صاحب، دٻي جي دروازي ڏانهن وڌندي، سائين جي.ايم. سيد کي چيو ته ”سائين اوهان به دروازي ڏانهن هلو.“ سائين ۽ شيخ صاحب دٻي جي دروازي تي پهتا. شيخ صاحب عوام کي مخاطب ٿيندي چيو: ”آءٌ اوهان جو شڪر گذار آهيان، جو اوهان تڪليف وٺي منهنجي مرحبا لاءِ آيا آهيو. آءٌ اوهان کي صرف هڪ ڳالهه ٻڌائڻ چاهيان ٿو. اها اها ته پنجاب جي ڦورو ٽولي جي پاليسي بنگال ۽ سنڌ جي باري ۾ مختلف آهي. انهيءَ ڦورو ٽولي فيصلو ڪري ورتو آهي ته بنگالين کي تشدد جي ذريعي ختم ڪيو وڃي. ڇو ته بنگالي عوام سياسي شعور جي ان منزل تي پهتل آهي، جو ڪنهن به فريب، مڪر، چالبازيءَ ۽ ٽڪيءَ جي ذريعي بنگال جي عوام کي محڪوم رکڻ هاڻي پنجابي حڪمران ٽولي لاءِ ممڪن ئي ڪونهي. البت سنڌ جي باري ۾ هنن جي پاليسي ذرا مختلف آهي. حڪمران ٽولي گذريل ۱۴ سال هن بدنصيب خطي تي ون يونٽ جي ذريعي حڪومت ڪئي آهي. ۽ اڄ جڏهن ون يونٽ جو ظالمانه نظام هن شخص (سائين ڏانهن اشارو ڪندي) جي ڏاهپ واري دليرانه جدوجهد ذريعي ختم ٿي رهيو آهي ته هنن اهڙي چال اختيار ڪئي آهي، جنهن جي ذريعي نئين ون يونٽ ۾ سنڌي رضاڪارانه طور تي پنجابين وٽ پاڻ کي گروي رکي ڇڏين. اڳيون ون يونٽ قانون جي آڌار تي

بيٺل هو ۽ هيءَ ون يونٽ جيڪو صرف سنڌ ۽ پنجاب تي مشتمل هوندو، سو هڪ شخص ۽ پارٽيءَ جي بنياد تي بيٺل هوندو ته جيئن اوهان يعني سنڌي ان شخص ۽ پارٽيءَ جي سحر ۾ گرفتار ٿي پنهنجو سڀ ڪجهه لٽائيندا رهو. هنن ان پارٽيءَ ۽ شخص کي جيڪا جائز ۽ ناجائز پبلستي (شهريت) ڏياري، اوهان جي ذهن تي شراب جي نشي وانگر مسلط ڪري ڇڏيو آهي. ان مان مون کي شڪ ٿو پوي ته سنڌ کي غلام رکڻ لاءِ مستقبل قريب ۾ پنجابين کي شايد ئي ڪا گولي استعمال ڪرڻي پوي! ۽ جڏهن اها شخصيت پنجابين لاءِ مفيد نه رهي ته ان کي هٽائي ان جي آل ۽ اولاد جي ذريعي سنڌ کي لٽيندا. آءُ اوهان کي اهو چوندس ته هن شخص (سائينءَ ڏانهن اشارو ڪندي) کي سڃاڻو، جيڪو اوهان جي وجود جي زنده رهڻ جي علامت آهي.”

ترين رواني ٿي، پليٽفارم ڀڄي رهجي ويو. مون دريءَ ڏانهن ڏٺو. ٻاهر ۳۰ - جون جو سج ون يونٽ جي خاتمي جو پيغام ڪڍي انقلاب جي جهنڊي وانگر بلند ٿيندو پئي ويو. منهنجي ذهن ۾ شيخ صاحب جي سياسي چنڊ ڇاڻ جو اکر اکر ڇيلائي وانگر ڏنگ هڻي رهيو هو ته ڇا چوڏهن سال جدوجهد، بيشمار انسانن جون ڪوششون ۽ ڪشالا، نوجوان چوڪرين ۽ چوڪرن جون قربانيون رائيگان وينديون! ڇا جدوجهد جي ميدان ۾ اسان جيڪي ڪجهه حاصل ڪيو آهي، سو سياسي چالبازين ۾ شڪست کائي وڃائي ڇڏينداسين.

ترين ڊوڙندي رهي، تاريخ به ائين ڊوڙندي آهي. جيڪي ماڻهو تاريخ جي ان ڊوڙ جو ساٿ نٿا ڏين، سي حقيقت ۾ سڀ ڪجهه وڃائي ويهندا آهن. ويندي پنهنجي وجود تائين.....!!

اڄ جڏهن پٽي جي لاش کي اردو اخبارون پنهنجي وڪري لاءِ ۽ پنجابي سياستدان ڦرلٽ جي استحڪام لاءِ استعمال ڪري رهيا آهن، ان وقت مون کي شيخ مجيب الرحمان جي سياسي چنڊ ڇاڻ حرف به حرف سڄي نظر اچي رهي آهي، ۽ اسان سنڌين جهڙي طرح ۹ سال اڳ ۾ ڪنهن ڏاهپ واري ڳالهه نه ٻڌڻ جو قسم کڻي ڇڏيو هو، ساڳيءَ طرح اڄ به اسان پنهنجي وجود جي پلائيءَ ۽ بچاءَ واري هر ڳالهه نه ٻڌڻ ۽ نه سمجهڻ جو جن ته قسم کڻي ڇڏيو آهي. -؟!

اٺون انهن سوچن ۾ غرق رهيس، گاڏي پنهنجي مقرر رفتار سان هلندي رهي، ڏينهن گرم ٿيندو ويو. ان سان گڏ شيخ صاحب جي گفتگو ۾

به ترين جي رفتار ۽ سڄ جي گرمي ۽ واري رواني ۽ گرمي ايندي ويئي. دوست مختلف سوال ڪندا ويا ۽ شيخ صاحب بنا ڪنهن رک رکاءَ جي کليل طرح جواب ڏيندو رهيو. اسان شيخ صاحب جي پرجوش ۽ حب الوطني ۽ جي خوشبوءِ سان واسيل گفتگوءَ جي سحر ۾ ايندو ته جڪڙجي وياسين جو خبر ئي ڪانه پيئي ته ڪهڙي وقت گاڏي نوابشاھ ريلوي اسٽيشن تي پهتي ۽ اوچتو پليٽفارم ”سند بنگال دوستي زنده باد“ - ”امار نيٽا، تمار نيٽا محبوب الرحمان، محبوب الرحمان“ - ”اسان جو رهبر، توهانجو رهبر جي.ايم.سيد، جي.ايم.سيد“ جي نعرن سان گونجي پيو. شيخ صاحب ترين جي دروازي تي سائين جي.ايم.سيد سان گڏجي بيٺو ۽ ماڻهن جي نعرن جا هٿ لوڏي جواب ڏيندي چيو: ”توهانجي محبت وارن جذبن جو آئون قدر ٿو ڪريان، آئون هڪ مظلوم قوم ۽ ڌرتيل خطي جي عوام جي محبت ۽ مدد جو هٿ ڪشي سند ۾ آيو آهيان، آئون سند جي عوام کي اهو ٻڌائڻ آيو آهيان ته اچو ته هن ظلم ۽ ستم جي خلاف سنڌي ۽ بنگالي گڏجي جدوجهد ڪريون. مون سيد صاحب کان سياسي تعليم ورتي آهي، آئون اڄ عوامي مقبوليت جي جنهن معيار تي آهيان، ان معيار تي پهچڻ لاءِ آئون سيد صاحب جي تعليم ۽ مشورن جو شڪرگذار آهيان. اوهان سنڌي خوش قسمت آهيو جو قدرت اوهان کي اهڙو ليڊر عطا ڪيو آهي، جنهن کي ڪاٺي طاقت جهڪائي نٿي سگهي ۽ ڪاٺي دولت خريد نٿي ڪري سگهي. اوهان کي جيڪڏهن سنڌ بچائي آهي ته هن شخص جي قيادت ۾ متحد ٿي جدوجهد ڪريو. آزادي آسمان مان ڪرندي ناهي پر ان سرزمين مان ڪنول جي گل وانگر ڦٽندي آهي، جنهن کي انساني خون جو ريج ڏنو ويو هجي. پير ۽ اليڪشن ليڊر صرف پنهنجي پگ ۽ ڪرسي بچائڻ لاءِ قومن کي نيلا ڪندا آهن. پر انقلابي عوامي ۽ بهادر قومون پنهنجي ڌرتيءَ ۾ انساني سسٽم جو روڻيو ڪري پنهنجي مادر وطن جي آزادي ۽ قومي وقار کي ايتري بلنديءَ تائين ڪشي وينديون آهن، جتي ڪنهن به چوڌري ۽ فوجي جرنيل جي گولي پهچي ئي نه سگهندي آهي....!! جيئي سنڌ، جيئي بنگلا ديش“.

شيخ صاحب تقرير ڪري هيٺ لٿو. عوام جو چڱو هجوم هو جو نوابشاھ ۾ مختلف تنظيمن شيخ صاحب جي استقبال لاءِ ايلون ڪيون هيون. استقبالي ڪاررواين مان واندو ٿي شيخ صاحب ريسٽ هائوس هليو ويو، جو اتي سندس رهائش جو انتظام ڪيو ويو هو ۽ اسان سيد امداد

محمد شاھ جي جاءِ تي هليا وياسين.

بن پهرن جي مانيءَ جو انتظام ڪلب ۾ هو. مانيءَ جي وقت شيخ صاحب ڪلب ۾ پهتو. اسان به رڙهي وڃي ڪلب ۾ پهتاسين، جتي هڪ آرٽسٽ به تصويرون کڻي آيو. هڪ تصوير سنڌ ۽ بنگال جا نقشا هئا. سنڌ جي نقشي ۾ سائين جي.ايم. سيد ۽ بنگال جي نقشي ۾ شيخ محبوب الرحمان بيٺل هئا. ٻئي هٿ وڌائي اتحاد جي علامت طور ملي رهيا هئا، ته ٻي تصوير ۾ پاڪستان جي نقشي جي چوڌاري هڪ زنجير ڏيکاريل هئي ۽ ڀرسان شيخ محبوب الرحمان ڪهاڙو کڻي ان زنجير کي ٽوڙي رهيو هو. اها زنجير علامت هئي فوجي آمريت جي نشانيءَ جي ۽ محبوب کي آمريت جو مخالف ڀنائڻي پيش ڪيو ويو هو. ماڻهن کي ٻئي تصويرون گهڻيون پسند آيون، خاص ڪري سنڌ ۽ بنگال واري تصوير. تصويرن جي معائني کانپوءِ راڳ جي محفل شروع ٿي جنهن ۾ استاد منظور علي خان ۽ فقير عبدالغفور آيل هئا ۽ انهي راڳ جو انتظام آل پاڪستان عوامي ليگ جي نائب صدر ”محترم قاضي فيض محمد صاحب“ جي طرفان ڪيو ويو هو. راڳ جي محفل ۾ چونڊ ماڻهن کي شريڪ ٿيڻ جي دعوت ڏني ويئي هئي. ان ڪري گهڻي رش ۽ گوڙ کان صاف ماحول ۾ فقير عبدالغفور، شيخ اياز جي مشهور وائي ”سهندو ڪير ميار او يار“ شروع ڪئي ۽ جڏهن هو ”نيٺ ته ڏهندي، ڪيسين رهندي دوکي جي ديوار او يار“ تي پهتو، تڏهن ان جو ترجمو سائين جي.ايم. سيد شيخ صاحب کي ٻڌايو ته شيخ محبوب الرحمان، زور سان تازيون وڄائي چوڻ لڳو ته: ”گر گئي، گر گئي“. محفل گرم ٿيندي ويئي، راڳيندڙ جو آواز شعلا وسائڻ لڳو ۽ اسانجي ان وقت جي انقلابي شاعر جا لفظ اهڙا ٿيڻ. ٻڌجيون ۽ ڀالا هئا جن تي راڳيندڙ جي جذبي جي باهه جون چپيون ۽ چيرا هئا. اياز جي اها وائي ان وقت قومي تحريڪ جي پانڌيڙن لاءِ هڪ رجز هئي. جيڪا ڪنهن به همسفر، ساٿيءَ جي حوصلن کي پست ٿيڻ نه ڏيندي هئي ۽ اها شاعري ساڳئي وقت تي هڪ ڪڪر هئي جنهن جي ڇانو ۾ هلندي قومي ڪارڪن، حاڪم ڌرين جي ڏاڍاين جي گرمائش کي برداشت ڪندا هئا. ٻڌندڙن جي شوق، ولولي ۽ بي پناهه اڪير ۽ اتساه واري داد، فقير عبدالغفور کي موج ۾ آڻي ڇڏيو ۽ هن انهن لفظن کي بلڪل واضح ڪرڻ شروع ڪيو، جن کي شاعر انهيءَ ۾ حسن پيدا ڪرڻ لاءِ ڄاڻي وائي مبهم ٻنائڻي ڇڏيو هو.

فقير عبدالغفور کان پوءِ راڳ جي دنيا جي شهنشاهه ۽ آواز جي

ولايت جي مالڪ، استاد منظور علي خان کي ڳاڻڻ لاءِ عرض ڪيو ويو. اهو عرض محترم قاضي فيض محمد راڳيندڙن جي مخصوص آواز ۽ انداز ۾ ڪيو. استاد منظور علي خان پنهنجي تمام صلاحيتن سان ڳاڻڻ لڳو. پوري فضا استاد جي آواز جي جادوءَ سان منڊجي ويئي. ائين ٻئي محسوس ٿيو ته هيءَ آواز ڌرتيءَ جي ڀاتال مان اڀري سڄي ڀولار کي پنهنجي نئين نڪور خوشبوءِ سان واسي رهيو هو. شيخ صاحب جي هٿ ۾ ڀريل پائيپ هو، سو هٿ ۾ ئي رهجي ويو. استاد جو راڳ سانوڻ مينهن جيان هو، جيڪو جڏهن وسڻ جا ويس ڪندو آهي، تڏهن ڪيتريون اڪڙيون ڏيڙا بنجي وينديون آهن ۽ ڪيتريون دليون مڪڙيون بنجي جهومنديون آهن. سڄي محفل جون دليون ۽ دماغ، ساز ۽ استاد جي آواز سان گڏ هلي رهيا هئا ته اوچتو استاد منظور علي خان، شيخ محبوب الرحمان کي مخاطب ٿي چيو ته ”سائين، لطيف سائين، هيءَ بيت اوهان لاءِ چيو آهي :

”سکر سيئي ڏينهن جي گهاري مون بند ۾،

وسايمر وڌ ڦڙا مٿي ماڙين مينهن،

نيئر منهنجو نينهن، اجاري اچو ڪيو. (شاه)

سائين جي.ايم. سيد لطيف جي انهيءَ بيت جو انگريزيءَ ۾ ترجمو شيخ صاحب کي ٻڌايو ته شيخ صاحب استاد منظور علي خان کي مخاطب ٿي چيو: ”خانصاحب، لطيف، اهو شعر منهنجي لاءِ نه پر جي.ايم. سيد لاءِ چيو آهي. جنهن زندگيءَ جو منهنجي عمر جي اڌ برابر حصو جيل ۾ گذاريو آهي ۽ آئون سياسي ميدان ۾ ثابت قدميءَ لاءِ شاه صاحب کي پنهنجو رهبر ۽ رهنما سمجهان ٿو.“

شيخ صاحب ڳالهائي بس ڪيو ته، استاد منظور علي خان، وري شاه سائينءَ جو هيءَ بيت پڙهيو:

واجهائي وطن کي جي آئون هٿ مياڻ،

ته گور منهنجي سومرا ڪڇ پنهورن پاس،

ڏج ڏاڏائي ڏيهه جي، منجهان ولڙين واس،

مياڻي جياس، جي وڃي مڙهه ملير ڏي. (شاه)

سائين جي.ايم. سيد انهيءَ بيت جو انگريزيءَ ۾ ترجمو شيخ صاحب کي ٻڌايو. شيخ محبوب الرحمان تي شاه سائينءَ جي شاعريءَ جي لفظن جي ترنم ۽ استاد جي آواز اڳيئي جادو ڪري ڇڏيو هو. تنهن جو مٿئين وطن

پرستيءَ واري بيت جو مفهوم سمجهيو، سو جذبات ۾ ڀرجي اتي بيهي تازيون وڄائي، سائينءَ ڏانهن انتهائي جذباتي انداز ۾ مخاطب ٿي چوڻ لڳو: ”شاه صاحب! جڏهن سنڌ ۾ اهڙي شاعر موجود آهي ته پوءِ هن سرزمين جي مردن ۾ نئين زندگي ڇو نه ٿي پيدا ٿئي. سياسي قبرستان ڇو نه ٿو نعرن ۽ للڪارن سان گونججي!“.

سائين جي اکين ۾ ڳوڙها هئا، شيخ صاحب جو هڪ هٿ سيد جي ڪلهي تي هو ٻيو راڳيندڙ ڏانهن. ماڻهو سڀ حيرت ۽ وجد ۾ هئا. شيخ محبوب الرحمان کي ڪنهن به جواب ڪو نه ڏنو ته: ”اي ٿيڻگور جي گيتن جي ڌرتيءَ جا انسان، هي سنڌ ۽ لطيف جي بدقسمتي آهي جو لطيف جي انهيءَ شاعري کي مردن جي جياپي جو ذريعو بنائڻ بدران، ٻن سئو سالن تائين لطيف جي بيتن کي ڌوپ ۽ ڪافور جو واس ڏيئي، جيئرن کي مردو بنائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اهو سيد ٿي آهي، جنهن پهريون دفعو لطيف رحم جي بيتن تان ڌوپ ۽ ڪافور لاهي انهن جي ڳچيءَ ۾ آزاديءَ ۽ زندگيءَ جي گلن جا هار وڌا آهن.“ (۱)

راڳ جي محفل پوري ٿيڻ کان پوءِ پورو قافلو ريسٽ هائوس ڏانهن روانو ٿيو، جتي شيخ صاحب، کي آرام ڪرڻو هو. ريسٽ هائوس ۾ آرام ڪرڻ کان اڳ شيخ صاحب سان گڏ ڪجهه گروپ فوٽو ڪڍرايا ويا. اهي فوٽو شيخ صاحب، ڇي ذاتي فوٽو گرافر مصطفيٰ ڪڍيا. ۱۷ - ۱۸ سالن جو هڪ خوبصورت نوجوان هو. جيڪو هر وقت شيخ صاحب، سان گڏ هو. هنجي ڌمي اهو ڪم هو ته هو شيخ صاحب جي مغربي پاڪستان جي پوري دوري جي فلم تيار ڪري، بنگال جي ڌار ڌار اخبارن کي انهن جون ڪاپيون فراهم ڪري. انهيءَ معاملي ۾ مصطفيٰ ايڏو ته برجستو ۽ ڦڙٽيلو هو جو شيخ صاحب جي ڪا به اهم چرپر هنجي ڪيمرا جي نظر کان ٻاهر ڪا نه ٿي رهي. شيخ صاحب سندس ڪم، محنت ۽ هوشياريءَ کان ڏاڍو متاثر هو ۽ شايد سندس قافلي ۾ مصطفيٰ، اڪيلو ماڻهو هو جنهن کي شيخ صاحب وڌيڪ پائينون ٿي. شيخ محبوب الرحمان سان گڏ آيلن مان مصطفيٰ ئي اڪيلو

(۱) مصنف جو اشارو سائين جي.ايم. سيد جي لکيل ڪلاسيڪي نوعيت واري ڪتاب ”پيغام لطيف“ طرف آهي.

هو، جنهن اسان سان بي تڪلفيءَ واري ماحول ۾ ڪچهريون ڪيون ۽ شيخ صاحب، جي مشرقي پاڪستان جي جلسن جي متعلق ڪيترا واقعا ۽ لطيفا پڙائيندو رهيو. انهيءَ دوري کان پوءِ مصطفيٰ کي اسانجي دوستن مان ڪنهن به ڪو نه ڏٺو ۽ نه ئي انجي باري ۾ ڪا معلومات ملي. گروپ فوتو به سندس ڪئميرا ۾ رهيا.

اڄ جڏهن آئون هي سئون لکي رهيو آهيان تڏهن اهو بنگالي مصطفيٰ نوجوان مون کي ياد اچي رهيو آهي. خبر ناهي ته هو جيئرو به آهي يا بنگال جي آزاديءَ واري شاندار جنگ ۾ ڪم اچي ويو.....!!

هيءَ ڪيڏي نه حيرت انگيز ڳالهه آهي ته جنهن شخص تاريخي دؤر کي پنهنجي خوبصورت نگاهه ۽ ڪومل هٿن ذريعي تصويرن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو، سو پاڻ اڄ گمناميءَ ۾ آهي ۽ مون کي معلوم ناهي ته بنگال جي تاريخ آزاديءَ جي ڪنهن ڪتاب جي ڪنڊ ۾ ان مصطفيٰ جونالو به هوندو يا نه.....!! ممڪن آهي ته هو اڄ آزاد بنگلاديش جي ناريلن، سٿيءَ ۽ سارين جي خوشبوءِ سان مهڪيل سرزمين جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پنهنجو ڪو اسٽوڊيو کوليو پنهنجي عظيم شهيد ليڊر، جي خوبصورت تصويرن سان دل کي وندرائيندو هجي! يا ڪنهن اهڙي جاءِ تي ابدي سڪون ۾ سٽو پيو هجي، جتي ڪنهن به اهڙي شيءِ جو گذر نه ٿيندو هجي جنهن کي مصطفيٰ، پنهنجي نگاهه ۾ محفوظ ڪري سگهي...!!

”بر مزار ما غريبان نه چراغ و نه گلي،
نه پر پروانه سوزد نه صدائي بليلي“.

”اي بنگال جا هلندڙ ڦرندڙ جادو! تون جتي به هجي ۽ جنهن به حال ۾ هجي، سنڌ جي هن شخص جي دل جي رت ۾ ٻڌل عقيدت ۽ احترام جا جذبا، خدمت ۾ حاضر آهن، جنهن وٽ پنهنجي محسنن ۽ پيارن کي آڇڻ لاءِ انهن جذبن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي!! جيڪي جتي ڪٿي ڪوئي سڪي وانگر قبوليت جو درجو ماڻي نه ٿا سگهن. تاهم هن جي جهوليءَ ۾ جذبن جي انهن ڪومائل گلن کان سواءِ ٻيو آهي به ڇا؟“.

اگهيو ڪاڻو ڪڇ، مائڪن موٽ ٿي،
پلئس پايو سچ، آچيندي لڄ مـرـان.
شام جو ضلع نوابشاهه عوامي ليگ، طرفان هڪ عام جلبي جو

انتظام ڪيو ويو هو، جنهن کي شيخ محبوب الرحمان خطاب ڪيو. شيخ صاحب جي تقرير اردوءَ ۾ هئي ۽ سنڌ جي بهراڙيءَ جو ماڻهو ان تقرير تي پنهنجي جوش ۽ جذبي جو گهٽ اظهار ڪري رهيو هو. عوام جي انهيءَ سرد مهريءَ تي عوامي ليگ - بنگال جا ورڪر، ڪجهه ناراض ٿي پيا ته ”سنڌي، شيخ صاحب کي پسند نه ٿا ڪن.“ ليڪن حقيقت ائين نه هئي، ڇاڪاڻ ته بنگالي عوام ۾ سياسي شعور ۾ تمام مٿانهون هو. هن جي زندگي ڳتيل هئي. شهري زندگيءَ جا رهاڪو هئڻ ڪري بنگالي جلسن ۽ جلوسن کي منظم ڪرڻ، انهن کي نعرن ۽ تارڙين جي ذريعي، ڪامياب ڪرڻ ڄاڻندا هئا. بنگالين ڏيڍ سئو سالن کان جلسن ۽ انتخابي جلوسن جي ذريعي سياست ڪئي هئي. ان جي پيٽ ۾ سنڌي، جيڪي جلسي ۾ موجود هئا، سي گهڻو ڪري ڳوٺن جا رهاڪو ۽ نوابشاهه جي سيدن جا هاري هئا جن کي جلسي جي تعداد وڌائڻ لاءِ آندو ويو هو. انهن کي اها خبر نه هئي ته جيڪا ڳالهه دل کي وڻي تنهن جو داد، ڳاڻي کي ڪيئن ۽ مقرر کي، ڪهڙيءَ ريت ملڻ گهرجي. ان کان سواءِ شيخ صاحب جي جلسي کي ناڪام بنائڻ لاءِ جماعت اسلاميءَ جي ڏاڙهي پوش عَبدن سان گڏ، ڪن چين ۽ روس نواز ڪامريڊن به پنهنجي وسان ڪين گهٽايو هو.“!

شيخ صاحب کان اڳ ۾ سائين جي.ايم. سيد صاحب تقرير ڪئي جنهن پاڪستان جي ان وقت جي سياسي صورتحال، رجعت پسند پارٽين جي ڪردار، ملڪي مسئلن جي حل لاءِ ڇهن نڪتن جي اهميت تي روشني وڌي، سائين جي.ايم. سيد، کان پوءِ شيخ محبوب الرحمان تقرير ڪئي. شيخ صاحب چيو ته: ”آئون پنجاب وڃي رهيو آهيان، جتي منهنجي هڪ هٿ ۾ ست ڪروڙ بنگالي عوام جي خوشحاليءَ جو جهنڊو هوندو، جيڪو سراج الدوله جي شهادت کان هن وقت تائين بنگالي عوام جي شاندار بهادرانه، جدوجهد جي علامت ۽ نشاني آهي ۽ اهو بنگالين منهنجي هٿ ۾ اُن ڪري ڏنو آهي جو هنن جي خواهش آهي ته اهو جهنڊو ڪڏهن به نه جھڪي ۽ ٻئي هٿ ۾ امن، دوستي، پائيداري ۽ گڏجي گذارڻ جي علامت طور سڻيءَ جو گل آهي. هاڻي اهو پنجابين تي منحصر آهي ته هو منهنجي هن پيشڪش کي قبول ڪن ٿا يا سڻيءَ جي گل جي موت ۾ گولي ٿا ڏين. اءٌ سمجهان ٿو ته پنجابي امن، دوستي ۽ پائيداري واري پيشڪش جي موت ۾ گل نه پر گولي ڏيندا! ڇو

ته ڪا به حاڪم قوم، محڪوم ۽ مظلوم قوم سان دوستي ۽ پائيدار رڪن پنهنجي قومي بي عزت سمجهندي آهي. البت جيستائين محڪوم قوم ۾ سياسي شعور نه هوندو آهي، ان وقت تائين حاڪم قوم پائيداري ۽ دوستي جي مڪر، فريب ۽ ٺڳيءَ جو چار پڪڙيندي آهي. پر جڏهن محڪوم قوم انهيءَ ٺڳيءَ کي پوريءَ ريت سمجهيو، تڏهن ظالم سپ ڀڄي لاهي پنهنجي اصلي روپ ۾ نروار ٿيندو آهي. اڄ بنگال جي عوام سڀڪجهه سمجهي ورتو آهي ۽ حاڪمن جي ٺڳيءَ واري سياست ناڪام ٿي چڪي آهي. ان ڪري هاڻي هو (پنجابي) گولي استعمال ڪرڻ کان سواءِ رهي نه ٿا سگهن. پر اسان حجت پورو ڪنداسين.

جيتوڻيڪ اسان کي پڪ آهي ته ظالم ۽ مظلوم جو، حاڪم ۽ محڪوم جو، آقا ۽ غلام جو، اتحاد صرف ڏاڍ ذريعي ئي ٿيندو آهي. ۽ ها جيستائين اهي خاصيتون، ڪن قومن ۾ موجود آهن، تيستائين باهمي احترام ۽ گڏيل جدوجهد وارو اتحاد ممڪن ئي ڪونهي. ”اڄ دنيا جو ڪو به دانا ۽ ويتنام ۽ آمريڪا جي اتحاد جي ڳالهه نه ٿو ڪري.“

اسان جو اتحاد ان وقت تائين ممڪن ئي نه آهي، جيستائين پنجاب پاڻ کي آقا سمجهندي، باقي صوبن کي غلام سمجهڻ واري روش ترک نه ٿو ڪري. جهڙي ريت ڪي ملڪ صرف پنهنجو پاڻ کي دنيا ۾ اڪيلو جمهوريت ۽ آزاديءَ جو علمبردار سمجهي، ٻي سڄي دنيا کي زوريءَ پنهنجي نظريه تي هلڻ لاءِ مجبور ٿا ڪن. ساڳيءَ ريت پنجاب اڪيلو پاڻ کي پاڪستان ۽ اسلام جو محافظ سمجهي باقي صوبن کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ پاڻ کي خدا طرفان مقرر ڪيل ٿو سمجهي. اهي شخص پاڻ کي اسلام جو علمبردار ٿا سمجهن ۽ پوءِ رات ڏينهن اسلام، جي مقدس نالي ۾، اسان جي ڳلا ٿا ڪن. حالانڪ رسول ڪريم صلعم جن فرمايو: ”الکيت (غيت) اشد من الجنا (زنا) يعني ڳلا زنا کان به وڏو گناهه آهي.“ پر هنن پنجابين کي ان ڳالهه جي ڪا به پرواهه ناهي.“

آءٌ سنڌ جي ماڻهن ڏانهن حقيقي دوستي ۽ محبت جو هٿ وڌايان ٿو. اسان جو اتحاد ئي حقيقي اتحاد آهي. ڇو ته اسين ٻئي مظلوم آهيان ۽ جڏهن مظلوم هڪ ٿي ويا ته پوءِ هو گهڻي دير تائين مظلوم ۽ محڪوم نه ٿا رهي سگهن. دنيا جي سڀني مظلومن کي اها ڳالهه محسوس ڪرڻ گهرجي. مظلوم

ٺٽي حقيقي طرح هڪٻئي جي مدد ڪري سگهن ٿا. آءٌ قسم کڻي چوان ٿو ته جڏهن به سنڌ تي ڏکيو وقت آيو ۽ سيد صاحب جي جماعت مون کي سڏيو ته آءٌ ان وقت پيرين اگهاڙو سنڌي عوام جي مدد لاءِ پهچندس. ان جي موت ۾ آءٌ سنڌي عوام کي درخواست ڪندس ته ڏکئي وقت ۾ اهي به اسان جي مدد ڪن. اڄ وڻ يونٽ ٿي رهيو آهي ان لاءِ آءٌ يحيٰ خان، کان مطالبو ڪندس ته هو وڻ يونٽ ٽوڙڻ سان گڏ، سنڌ کي تمام وسيلن ۾ مناسب حصو ڏئي ۽ پاڻي جي معاملي ۾ سنڌ کي ورهاڱي کان اڳ واري فيصلي موجب حصو ڏنو وڃي. آخر ۾ آءٌ اوهان کي پنجابين کان هوشيار رهڻ جي اپيل ڪندس. اوهان ٿورو ان ڳالهه تي سوچيو ته جڏهن پاڪستان جي اڪثريت يعني بنگالين سان، پنجابين جي اها روش آهي ته پوءِ ان وقت جو تصور ڪريو جڏهن، فرض ڪريو بنگالي الڳ ٿي ٿا وڃن ته پوءِ باقي صوبن جو پنجابي ڪهڙو حشر ڪندا.

اهڙيءَ ريت يادگار سفر (اسان جي لاءِ) محبوب الرحمان جي مٿين لفظن تي پورو ٿيو ۽ اسان رات جو موٽي حيدرآباد آياسين.

آءٌ اڄ ڏينهن تائين سوچيندو رهندو آهيان محبوب الرحمان جي هنن لفظن تي، ته ”اڄ جو ڪو به دانا ۽ ويتنام ۽ آمريڪا جي اتحاد جي ڳالهه نه ٿو ڪري.“ صرف ويتنام ۽ آمريڪا چو! دنيا جي انقلابي قومي تحريڪن جي اڳواڻن ڪڏهن به حاڪم ۽ محڪوم قومن جي هڪ پارٽي نه ٺاهي آهي. مثال طور، ڪڏهن به الجزائر جي انقلابين ۽ فرانس جي ترقي پسند پارٽين جو هڪ جهنڊي هڪ نعري ۽ هڪ منشور تحت، متحده محاذ نه ٺهيو آهي. ڪڏهن به گني بسائو جا انقلابي، بورچوگيز انقلابين سان هڪ محاذ ۾ شامل نه ٿيا آهن. ڪڏهن به انگولا جي حریت پسندن، پرتگال جي ڪميونسٽ پارٽيءَ سان صرف وڏيرا شاهيءَ جي خاتمي لاءِ ۽ انگولائي قوم جي وجود کي تسليم ڪرڻ وارن نقطن تي اتحاد نه ڪيو آهي ۽ نه وري ڪڏهن چيني هٿياربند دستن، جپاني دهشت پسندن سان هڪ جهنڊي ۽ پروگرام تحت ڪو ٺاه ڪيو. حقيقت هيءَ آهي ته ”جڏهن ڪا به قوم غلام بنجي ويندي آهي. ان وقت مسئلو غلام قوم جي وجود کي صرف لفظي طرح تسليم ڪرڻ نه پر ان قوم جي مڪمل آزاديءَ جو هوندو آهي.“

ڪي ماڻهو ٿرڊ انٽر نيشنل جو حوالو ڏيندا آهن جيڪا مختلف

ڪميونسٽ پارٽي جي گڏيل ڪانفرنس هئي ۽ نه هڪ پارٽي جي. ان کان سواءِ ان جو نالو ”ٿرڊ انٽرنيشنل هو“ ۽ نه پاڪستان عوامي تحريڪ يا پاڪستان پيپلز پارٽي. ان هوندي به اهي ڪميونسٽ پارٽيون گهڻو ڪري يورپي ملڪن جون انقلابي، نيم انقلابي ۽ سوشل پارٽيون هونديون نه ايشيا ۽ آفريڪا جي محڪوم ملڪن جي آزاديءَ واري جدوجهد جون علمبردار انقلابي پارٽيون. ”اسان کي خبر آهي ته جنهن به فنڪار، قلمڪار، سياستدان ۽ دانشور جو رشتو جڏهن پنهنجي ماڻهن کان ڪٽجي ويو ۽ جنهن جا پير پنهنجي سرزمين تان اُڪڙي ويا، جنهن جي روح کي وٺي کان پوءِ ڌرتيءَ جي ڪٿواري جسم مان نڪرندڙ خوشبوءِ، سرهو ۽ سڳندڙ ڀريو نه ٿي بنائي سگهي ته ان فنڪار جو روح، اوجھڙ ۾ پٽڪندو رهندو ۽ ان جي تحرير ۽ سوچ ۾ اها بيقراري نه هوندي، جيڪا وڃڙيل ٻار کي ماءُ جي هنج لاءِ هوندي آهي. پر هن جي دل ۽ دماغ ۾ ڪائنات جي حسن جي ڪا به جهلڪ پنهنجو ديرو بنائي نه ٿي سگهي. پنهنجي عوام کان ڪٽيل سياستدانن جي سياست ته فنڪار جي آفاقيت، بيوقوفانه بين الاقواميت هوندي ۽ اها ايتري ئي توجهه (ڌيان) لائق آهي، جيترو ڪنهن چرئي جو پيار.“

هن دور ۾ دنيا جي هر ملڪ طرفان عالمي امن ۽ پائيداري جون اپيلون، دانهون ۽ تقريرون روزمره جو رواج بنجي ويون آهن. انهن ملڪن ۾ اهي ملڪ ۽ قومون به شامل آهن جن جا گدام موتمار ۽ هلاڪت خيز هٿيارن سان ڀريا پيا آهن. اهي ملڪ ۽ رياستون به آهن جيڪي سڄي دنيا تي نظرين ۽ سائنس جي پالادستي ۽ خوشحاليءَ جي آڌار تي، هڪ هتي قائم ڪيو ويٺا آهن ۽ اهڙا به سائينءَ سنواريا آهن. جيڪي ملڪن، قومن ۽ عوام جي وسيع طبقن کي محڪوم ۽ غلام رکيو ويٺا آهن. اڄ عالمي طاقتن جي حالت هيءَ آهي ته ڪنهن به خطي ۾ جيڪڏهن سندن مرضيءَ جي خلاف ڪا به حڪومت موجود آهي ته ان کي ختم ڪرڻ لاءِ پنهنجون فوجون ۽ هٿيار موڪلڻ ۾ دير اصلي نه ٿيون ڪن. اهڙين حالتن ۾ امن قائم ٿيڻ جي اميد رکڻ بلڪل ائين آهي جيئن ستر سال جي عورت مان ٻار جي اميد رکڻ. منهنجي خيال ۾ ”هن دنيا اندر ان وقت تائين امن جو سج اُڀري نه سگهندو جيسيتائين هن ڪائنات ۾ ڪنهن به قسم جي غلامي ۽ غلبو موجود آهي.“

اسان ڪراچي جيل ۾ هڪ سال کان بند هئاسون. هڪ مهيني کان اسان جون حاضريون بند هيون. ٻاهر عوام ۱۹۷۷ع واري اليڪشن جي نالي ۾ اگهاڙي فريب جي خلاف سراپا احتجاج بنجي گولين جو بڪ ٿي رهيو هو. اليڪشن ۾ ڏانڊلين جي بهاني قومي اتحاد (پي.اين.اي) جي غلاف ۾ ملڪ جو عوام پنهنجي شهري، سماجي ۽ انساني حقن جي جنگ وڏي حوصلي سان وڙهي رهيو هو. ڪشمور کان ڪراچي تائين، مردن، عورتن، ٻارڙن، ٻڍن، گنجن، انڌن ۽ گدڙن جي جلوسن ۽ احتجاجن ٻاهرين مدد جي سهاري سان، وقت جي ڀر سر اقتدار حاڪم جي آبيشاهيءَ کي لوڪ شاهيءَ جي مڪمل گهيري ۾ آڻي ڇڏيو هو. چئني طرفن کان گولين، رت، باهه ۽ دونهين جو وحشيانه ناچ جاري هو. عوامي احتجاج جي وڌندڙ سيلاب (ٻوڏ) کي روڪڻ لاءِ ڪرفيوءَ جي ذريعي بند ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي پيئي ويئي. ان وقت ڪراچيءَ ۾ ڪرفيو هو، شاهراهن تي فوج گشت ڪري رهي هئي. گهڻين ۾ پوليس ۽ تائن جي لاک اپ ۾ قيدي هئا، جيل ڀرجي ويا هئا، اسان جو ٻاهرين دنيا سان رابطو صرف ”جنگ ۽ هلال پاڪستان“ اخبارن ۽ تحريڪ دوران قيد ٿي ايندڙ قيدين سان يا وري هڪ بينڊ ڪٿاري ريڊئي ذريعي قائم هو.

اسان ڪراچي جيل جي وارڊ نمبر ۱۳ ۾ هئاسون. جيڪو جيل جي سڀني وارڊن کان چڱو وارڊ هو (هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ان جون ديوارون جيل جي وڏي ديوار کان ٿوريون ئي ننڍيون آهن ۽ اهوئي وارڊ جيل اندر وري ٻيو جيل آهي)، پي.اين.اي جي سڀني ليڊرن کي پهرين ان وارڊ ۾ آندو ويو هو. جتي اسانجي ملاقات انهن سان اهڙي عجيب اتفاق سبب ٿي. اسانکي پي.اين. اي جي جن ليڊرن سان ملڻ جو اتفاق ٿيو تن ۾ شيرباز مزاری، مولانا نوراني، پروفيسر غفور احمد، شاھ فریدالحق، محمد و اعظم فاروقي، محمد حسن حقاني، محمودالحق عثماني، سيد منور حسن ۽ پوپالي سرفهرت آهن. مزاریءَ کانسواءِ ٻيا سڀ اسانجي وارڊ ۾ رهندا هئا. مزاری به جيترا ڏينهن

هو، رات جو ڪچهري ڪرڻ لاءِ ايندو هو. مير رسول بخش ٽالپر به روزانو رات جو ائين ڪان يارهين وڳي تائين پنهنجي وارڊ مان اتي اسان سان ڪچهريءَ لاءِ ايندو هو. چوڌري ظهور الاهي ۽ جسارت وارو ايڊيٽر صلاح الدين قريشي ۽ مزدور ليڊر ڊاڪٽر اعزاز نذير ته تمام گهڻو وقت جيل ۾ رهيا هئا، جيڪي روز پيا گڏ ٻا هئا.

اسان جيئي سنڌ جا ڪارڪن گهڻو وقت ڪراچي جيل ۾ گڏ هئاسون، سواءِ شاهه محمد شاهه جي. اتي جيل ۾ قيدين تي جيل انتظاميه طرفان ظلم جي خلاف هڪ ڏينهن جي علامتي هڙتال ڪرڻ سبب اسانجي ڪافي دوستن کي ڪراچي جيل مان بدلي ڪري مختلف جيلن ۾ رکيو ويو هو.

ان وقت اسان مولابخش لغاري، ساجن ڏاهري، منظور خشڪ، اسماعيل سوهو، فاضل راهو، ابراهيم منشي ۽ آئون (عبدالواحد آريسر) ڪراچي جيل ۾ گڏ هئاسون. ٻئي پاسي طارق اشرف، رئيس شاهنواز جوڻيجي سان گڏ ۲۲ نمبر وارڊ ۾ رهندو هو.

پهرين اپريل ۱۹۷۷ع جو ڏينهن هو. جيل انتظاميه اسان کان جيل ۾ جيئي سنڌ جي قيدي ڪارڪن جي نالن جي لسٽ گهري. اها اسان کين ڏني. پر لسٽ گهرڻ جو مطلب سمجهي نه سگهياسين ته آخر ڪهڙي سبب اسان جا نالا لکيا پيا وڃن. هونئن ته گاهي ماهي قيدن جي نالن جون لسٽون لکيون وينديون هيون. پر اهي به ڌار ڌار پارٽيءَ مطابق نه هونديون هيون. (صرف هڪ دفعو اڳ ۾ اسان جي نالن جي لسٽ ٺهي هئي. ان جو مقصد هيءُ هو ته اسان سڀني تي هڪ نئون ڪيس مڙهيو پئي ويو. جنهن ڪري کين نالن جي ضرورت پئي هئي. اسان ان بنياد تي سمجهيو ته شايد وري ڪو نئون ڪيس مڙهيو پيو وڃي) پر اڄ ته صرف جيئي سنڌ وارن جا نالا گهريا هئائون، شايد انهيءَ ۾ ڪا اونهي ڳالهه اسرار جي هئي. اسان انهيءَ اڻ ٿڌ ۾ هجڻ ته ساڳئي ڏينهن شام جو (شهيد) نذير عباسي به اچي ڪڙڪيو. جي: آئون لاڙڪاڻي مان (ڪيس جنوري ۱۹۷۷ع ۾ بڪ هڙتال کانپوءِ ڊسٽرڪٽ جيل ۾ رکيو هئائون) حاضريءَ تي آيو هوس، حاضريءَ تان موٽي ڪينٽ اسٽيشن تان بولان ميل ۾ لاڙڪاڻي وڃڻ جي انتظار ۾ بيٺو هوس ته ڪراچي جيل جو جيلر پير شبير سرهندي هوم سيڪريٽريءَ جو آرڊر کڻي آيو ۽ اچي

پڇيائين ته ”تون جيئي سنڌ جو آهين؟“. مون چيو ته ”ها“ جي؛ ”تون هل ڪراچي جيل“. سو، مون اچي هتي نڪاء ڪيو، واڌو خير ادا. جاتيءَ ڙا تولا ۽ چيلو ڪٺوڙي (ڪامريڊ هميشه مذاق ۾ ”جانيءَ ڙا تولا ۽ لولو پڪو ڙي“ واري سٺ کي بگاڙي هر ڳالهه کانپوءِ ترنم سان ڳائيندو هو).

نذير عباسيءَ جو ائين ڪٽيڇي ڪڇي اچڻ کانپوءِ اسان جو پهريون انومان ڪجهه ڪجهه غلط ٿيڻ لڳو. ڇو ته نذير عباسي ڊسٽرڪٽ جيل لاڙڪاڻي ۾ هو، اتان هن کي ڪراچي جيل آڻڻ مان ڪو خاص مقصد هو. هاڻي اسان وري خيالي گهوڙا ڊوڙائي ان نتيجي تي پهتاسين ته ”اسان کي به ڀروچن سان گڏ سازش ڪيس ۾ ڦاسايو پيو وڃي“. خير اسان اهو سڀ ڪجهه سوچي پاڻ کي هر مصيبت سهڻ لاءِ ذهني طرح اڳ ۾ ئي تيار ڪري ڇڏيو هو. سو وڌيڪ سوچڻ کي ڇڏي نذير عباسيءَ سان خبرون چارون ڪرڻ لڳاسين.

رات جو مير رسول بخش ٽالپر به ڪچهري ڪرڻ لاءِ آيو. اڃا هن سان ڪچهري ويٺي ڪئي سين ته لاندري جيل مان حبیب الله ناريجي ۽ مظفر علي شاهه به اچي سلام ورايو. سلام دعا کانپوءِ حبیب الله مونکي ۽ مولابخش لغاريءَ کي اڪيلو وٺي وڃي ٻڌايو ته ”سيائي اسان کي وٺي وڃي وزير اعظم مسٽر ڀٽي سان ملائيندا. شاه محمد شاهه به آيو آهي، جيڪو رئيس شاهنواز خان وٽ ترسيل آهي“.

تڏهن مس اسان جي هورا ڪورا وڃي ٺٽي!! پوءِ اسان پنهنجي ٻين دوستن ساجن ڏاهري ۽ منظور خشڪ کي سڏ ڪري وارد جي پٺيان وهنجڻ جي جاءِ ڀرسان ٺهيل دڪيءَ تي ويهي پاڻ ۾ صلاح ڪرڻ لڳاسين ته؛ ”مسٽر ڀٽي، ڇالاءِ اسان کي گهرايو آهي؟ هن وقت کيس اسان سان ملڻ جي ڪهڙي ضرورت محسوس ٿي آهي؟ ڇا هو اسان کي پنهنجي مقصد لاءِ ته استعمال ڪرڻ نٿو چاهي؟ ڇا هو سنڌ اسيمبليءَ ۾ هٿرادو ايوزيشن تيار ڪرڻ لاءِ جيئي سنڌ وارن کي پاڪيت مخالف بنائڻ گهري ٿو، ڇا هو اسان کي آزاد ڪري سنڌ ۾ جمهوري تحريڪ کي ناڪام بنائڻ واسطي سنڌي مهاجر فساد ڪرائڻ لاءِ اسان کي استعمال ڪرڻ جو سوچي رهيو آهي جيڪڏهن اهڙو ضروري ۽ اهم ڪم هو ته ان کي پهريائين سائين جي.ايم.سيد يا ٻاهر ٻين سائين ۽ دوستن سان ملڻ گهرجي ها، آخر جيل ۾ پيل ماڻهن سان ملڻ جو

ڪهڙو مقصد آهي؟ اهي خدشا ۽ سوال سڀ اسانجي ذهنن ۾ ڊوڙڻ لڳا.

۲ اپريل ۱۹۷۷ع جي صبح جو شاهه محمد شاهه، اسانجي وارد ۾ آيو. اسان سڀني پاڻ ۾ هڪ ننڍڙي ميٽنگ ڪئي. جنهن ۾ مسٽر پٽي سان ميٽنگ جي ايجنڊا تي غور ڪرڻ لڳاسين. سڀ کان پهريان اهو سوال پيدا ٿيو ته ڪير ڪير هلي؟. انهيءَ تي مون پنهنجي راءِ ڏيندي چيو ته ”منهنجو خيال آهي ته مولا بخش لغاري، حبيب الله ناريجو، شاهه محمد شاهه ۽ غوث بخش خاصخيلي، اهي چار ئي ماڻهو آهن، جيڪي وڃي ملن، باقي ٻين اسان سڀني جي ضرورت ناهي، اهي جيڪي به فيصلو ڪري اچن سو اسان سڀني کي قبول هئڻ گهرجي“. پر سڀني دوستن انهيءَ تجويز جي مخالفت ڪندي چيو ته ”سڀ هلنداسين“ اتي شاهه محمد شاهه چيو ته ”منشيءَ ۽ طارق اشرف جي پاري ۾ توهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟“. اسان چيو ته ”منشي پاڻ کي (خبر ناهي ڪهڙي سبب جي ڪري) جيئي سنڌ جي لسٽ ۾ نالو لکائڻ کان ڪالهه ئي انڪار ڪري چڪو آهي، باقي رهيو طارق اشرف صاحب، سو ته باقاعدي ڪڏهن به جيئي سنڌ ۾ شامل نه رهيو آهي. باقي تون پنهنجي ذميواريءَ تي کيس وٺي هلين ته اسان کي ڪوبه اعتراض ڪونهي“. شاهه محمد شاهه، چيو ته ”ڇڱو طارق کي ڇڏيون ٿا“.

هتي آئون هڪڙي ڳالهه جي وضاحت لکڻ چاهيان ٿو، اها، اها ته طارق اشرف سهائيءَ کي انٽرويو ڏيندي چيو هو ته ”شاهه محمد شاهه چيو، جيڪڏهن طارق نه هلندو ته آئون به ڪونه هلندس“. حقيقت ۾ اهو سراسر ڪوڙ آهي. اسان شاهه محمد شاهه کي چيو هو ته ”تون پنهنجي ذميواريءَ تي طارق کي وٺي هل“ طارق اهو به غلط لکيو آهي ته ”اسان چيو آهي ته منشي، پليجي جو ماڻهو آهي“. سندس اهو به چوڻ آهي ته ”شاهه محمد شاهه مون کانسواءِ نه ٿي ويو، پر مون کيس سمجهايو تڏهن مس مس ويو“. اها ڳالهه به رڳو ٽان شوخائي آهي باقي ان ۾ ڪابه صداقت ڪانه آهي. حالانڪ اسانجي ميٽنگ کان پوءِ رات جو شاهه ۽ طارق لانڍي جيل تي وڃي مليا هئا، ان کان اڳ ۾ هو پاڻ ۾ مليا ئي ڪونه هئا. خير اسان جيئي سنڌ وارن ۾ منشي ۽ طارق کي شمار نه ڪري، ڪا سندن بي عزتي ڪانه ڪئي هئي. اسان اتي ئي چيو هو ته ”اسان انهن ٻنهي جي قربانيءَ کي سلام ٿا ڪريون. اسان نه صرف سنڌين آزادي پر هر هڪ سنڌي سياسي قيديءَ

جي آزاديءَ جو مطالبو ڪندا سين."

شاه محمد شاه، وارد نمبر ۱۲ مان آئي مير رسول بخش سان ملڻ ويو ته ايتري ۾ سپرنٽينڊنٽ آف جيل مسٽر اوڪاش شيخ، اسان کي وٺڻ آيو. مسٽر اوڪاش، کي هوم سيڪريٽريءَ کان چيڪا لسٽ ملي هئي، ان ۾ صرف جيئي سنڌ وارن جا نالا ۽ نذير عباسيءَ جو نالو هو باقي ٻين جا نالا خود هوم ڊپارٽمينٽ وارن کي ڇڏيا هئا. گهرايل قيدين جي نالن جي لسٽ ڪجهه هن ريت هئي؛

- (۱). مولا بخش لغاري، جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو اڳوڻو صدر.
- (۲). شاه محمد شاه، جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو اڳوڻو صدر.
- (۳). حبيب الله ناريجو، جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن، ان وقت جو مرڪزي صدر.
- (۴). منظور خشڪ، جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن، ضلع ٺٽي جو صدر.
- (۵). ساجن ڏاهري، جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ضلع نوابشاه جو صدر.
- (۶). سيد مظفر علي شاه، گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي جي شاگرد سنگت جو جنرل سيڪريٽري.
- (۷). نذير عباسي، سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو ان وقت جو مرڪزي صدر.
- (۸). عبدالواحد آريسر، هڪ (اديب).

نيڪ ڏهين وڳين اسان مسٽر اوڪاش شيخ سان گڏجي جيل جي دروازي تي پهتاسون. جتي چار ڪارون (مسٽر اوڪاش جي ڪار کان سواءِ) بيٺيون هيون. اسان ٻه ٻه چٽا هر هڪ ڪار ۾ ويٺا سون. اسان سان گڏ ٻه ٻه چٽا سادي لباس ۾ پوليس آفيسر به ويٺا. قيدين جي قافلي کي ڪٿي آهي پر اسرار ڪارون، ڪرفيوءَ جي خلاف ورزيون ڪنديون سڌيون چيف مسٽر هائوس ۾ داخل ٿيو. چيف مسٽر هائوس جي انتظار گاهه ۾ قيدين کي ان وقت جي هوم سيڪريٽري محمد خان جوڻيجي ٻڌايو ته "اوهان سان پاڪستان جو وزير اعظم ٿوريءَ دير ۾ ملندو ان ڪري توهان کي ڪجهه دير انتظار ڪرڻو پوندو". اسان گهڙي ڪن مس ويناسون ته مختلف مشروبات سان اسانجي خاطر تواضع شروع ٿي. هاڻي اسان کي باقي ٻين دوستن جو انتظار هو جيڪي خيرپور جيل مان اچڻا هئا سي اڃا نه پهتا هئا.

جيءُ منسٽر هائوس ۾ ٽين وڳين تائين انتظار ڪندا رهياسين ويهي ويهي مٿي ۾ سور پئجي ويو. منسٽر اوڪاش ۽ ٻه پوليس وارا به اسان وٽ وينائي هئا. انهيءَ وچ ۾ منسٽر اوڪاش چيو ته ”بڪ ڏاڍي لڳي آهي، فون ڪري جيل تان ماني گهرائجي“. مون چيو ته: ”سائين آئون توهان وٽ ۱۲ مهينا قيدي ٿي رهيو آهيان پر انهن ٻارهن مهينن ۾ ڪوبه ڏينهن منهنجي لاءِ هيتري عذاب وارو نه گذريو آهي. جيل ۾ گهٽ ۾ گهٽ پيشاب ڪرڻ جي ته آزادي آهي پر هتي پيشاب ڪرڻ وقت به هڪڙو همراه مٿان پستول کنيو بيٺو آهي“. ائين ڳالهائين ڪندي شاھ محمد شاھ منهنجي ۽ مولابخش لغاريءَ جي ڀرسان اچي ويٺو. چيائين: ”پهرين آئون اڪيلو پتي سان ملندس پوءِ توهان سڀ ملجوس“. مون کيس چيو ته ”ڇو، ڪو ڳجهو سمجهو تو ڪرڻو اٿئي ڇا؟“. تنهن تي شاھ محمد شاھ چيو: ”ته ٺيڪ آهي ڀلا گڏجي ملنداسين“.

مٿين سڄي روڻداد کي منهنجو پيارو دوست ۽ پيارو ساٿي، مولابخش لغاري اڳ ئي نومبر ۱۹۷۷ع واري ”ڪارونجهر“ رسالي ۾ لکي چڪو آهي. هتي آئون اها مڪمل طرح سان نقل ڪرڻ کان اڳ ڪجهه پنهنجو تاثر ان انسان جي باري ۾ لکندس ۽ جيڪو انسان (ذوالفقار علي ڀٽو) هن ملڪ جي متحرڪ تاريخ جو تابناڪ باب آهي، جنهن سنڌ ۾ گهٽ ۾ گهٽ سنڌي ڳوٺاڻي کي ووٽ جي حد تائين سياست ۾ مؤثر ڪردار ادا ڪرڻ واريءَ طاقت ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي“.

ٺيڪ ٽين وڳي، ڀٽو صاحب، جتوئيءَ سان گڏجي هائوس ۾ داخل ٿيو. منسٽر اوڪاش ۽ ٻه پوليس آفيسر ٻاهر نڪري ويا. دروازو بند ٿي ويو. اسان سڀني ساٿن هٿ ملايو ۽ ان سان گڏ پنهنجا نالا به ٻڌائيندا وياسون.

جناب ڀٽي، کي ۱۹۶۸ع کان پوءِ پهريون ڀيرو مون ايترو ويجهڙائيءَ کان ڏٺو هو. هو ايترو قدآور ۽ مضبوط جسم وارو نه هو، جيترو عام طرح فوٽن ۾ نظر ايندو هو. پهرين نظر ۾ هو يونيورسٽيءَ جو هڪ سمارٽ شاگرد نظر آيو. البت مٿي جا وار ڪنهن يورپي پروفيسر وانگر بلڪل سفيد هئيس. هن ۾ اها ڦڙتائي موجود نه هئي جيڪا عام طرح مشهور آهي. مون محسوس ڪيو ته پي.اين.اي جي تحريڪ جي شهري زور شور سندس اعصابن کي سخت متاثر ڪيو آهي ۽ هو اندورني طرح اها ڳالهه

سمجھي چڪو آهي ته شهرن جي هن شورش کي ڪنڊ کائو (۱) بهراڙيءَ جي ورڪرن جي طاقت جي مدد سان ختم ڪري نه ٿو سگهجي. هن سان ان وقت اها ويڌن هئي جو هڪ طرف عالمي دٻاءُ ۽ بي. بي. سيءَ جي پرويگنڊه پنهنجي عروج تي هئي. ته ٻئي طرف شهري تحريڪ ۾ ڏينهن ڏينهن واڌ ايندي پئي وئي. فيڊرل سيڪيورٽي فورس ۽ پوليس هن شورش کي دٻائڻ ۾ قطعي ناڪام ويون هيون، ۽ پڻ فوج جي طرفان گهريل تعاون جي ڪوٺ هئي. ان سبب پٽي صاحب، تي قومي اتحاد، سان ٺاهه لاءِ دٻاءُ وڌي رهيو هو. انهن ڳالهين کان سواءِ سندس پارٽيءَ ۾ پراڻن تجربڪار سياسي ڪارڪن جي اثاڻ هئي هو چئني طرفن کان هڪ چار ۾ جڪڙجي چڪو هو.

وهڻ شرط مون ڏٺو ته سندس اکيون سخت ڳاڙهيون هيون بلڪل ان ماڻهون جهڙيون، جيڪو يا ته لڳاتار جاڳندو رهيو هجي يا روئندو رهيو هجي. هن جي هڪ خوبي اها به هئي جيڪا عام طرح سفارتي ملاقاتن ۾ هڪٻئي کي متاثر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪئي ويندي آهي. يعني ملاقاتيءَ جي باري ۾ مڪمل ڄاڻ ۽ ان جو اظهار جيئن ملاقاتي سمجھي ته هن وڏي ماڻهوءَ جي سائنس دلچسپي ڪافي وقت کان وٺي رهي آهي.

هن جڏهن ويلن کان پڇيو ته ”اوهان ۾ عبدالواحد آريسر ڪهڙو آهي؟“ مون چيو ته ”آءُ آهيان“. تڏهن پٽي صاحب، چيو ته ”تون هندوستان ويندو رهيو آهين، اهڙي قسم جون مون کي رپوٽن آهن.“ مون عرض ڪيو ته ”اهي رپورٽون انهن ماڻهن اوهان کي ڏنيون آهن جيڪي اڄ اوهان جي خلاف تحريڪ هلائي رهيا آهن. آءُ هڪ ته ڪمزور ۽ دائمي بيمار آهيان سو ڪٿي ٿو اهڙا خطرناڪ سفر ڪري سگهان. مون ۱۹۶۲ع کان پوءِ ته ڪوڪڙا پارٽي نه ڏٺو آهي.“ اتي هن چيو ”۱۹۶۲ع ۾ ڪوڪڙا پارٽي ڇو ويو هئين“ مون چيو ته ”ان وقت آءُ اسڪول ۾ پڙهندو هوس. استاد صاحب ۱۴ آگسٽ جي موقعي تي اسان کي گهمائڻ وٺي ويو هو.“

اها گفتگو هلي پئي ته مولابخش لغاريءَ وچان چيو ته ”سائين هيءَ هڪ مسڪين اديب آهي“. پٽي صاحب، فوراً سندس ڳالهه کي اڌ ۾ ڪٽي چيو ته ”آءُ ڪائرس چڱي طرح واقف آهيان“ ان وقت مون سمجهيو ته اها

(۱) ان دؤر ۾ پٽي صاحب پ پ جي ورڪرن کي ڪنڊ جون جام پرمٽون ڏنيون، جنهن کي بليڪ تي هلائي انهن جام پيسو ڪمايو هو.

سڀ معلومات هن کي اسان جي ملاقات کان اڳ هوم سيڪريٽريءَ ڏني آهي. چو ته هوم سيڪريٽري ڪوڙين ۽ من گھڙت ڳالهين جي بنياد تي ڪيس ٺاهڻ جو ”ڪمپيوٽر“ هو.

اڳتي هلي مون کي عزيزالرحمان بگهئي ٻڌايو هو ته آءٌ اسلام آباد ۾ هوس اتي پير علي محمد راشدي صاحب، منهنجي مٿان اهو ڪم رکيو هو ته عبدالواحد آريسر جي تقريرن جو ڪتاب ”پرھ جو پيغام“ آهي، تنهن جو انگريزيءَ ۾ بهترين نموني ترجمون ڪري ڏي، جو ڀٽو صاحب ان ڪتاب کي پڙهڻ ٿو چاهي. جيڪو مون ترجمون ڪري ڏنو هو. عزيزالرحمان جي ان واقعي ٻڌائڻ کان پوءِ مون سمجهيو ته ڀٽي صاحب کي ملڪ ۾ ڇپجندڙ مواد ۾ خاص دلچسپي هئي ۽ هو ملڪ جي ليکڪن کي نظر هيٺ رکڻ جو شوقين هو.

هڪ ٻي ڳالهه جيڪا مون نوت ڪئي ته هو پنهنجي مخالف ملاقاتيءَ کي خوفزدہ ڪرڻ واري حربي استعمال ڪرڻ جهڙي حرڪت مان به موثر طريقي سان ڪم وٺڻ ڄاڻيندو هو. مثال طور هن جڏهن چيو ته ”توهان خاڪين (ملٽري) جي مخالفت نه ڪريو“ ان وقت هن ڄاڻي وائي، ساڄي کاٻي ڏٺو ته جيئن اسان اهو محسوس ڪريون ته ملٽريءَ وارن جا ذريعا ايترا ته وسيع آهن جو هو وزير اعظم جي گفتگو نوت ڪرڻ لاءِ بگهبي طريقي سان، منسٽر هائوس جي ڪمري ۾ بنان اجازت داخل ٿي سگهن ٿا.

ان کان سواءِ ڀٽي صاحب اسان کي ملٽريءَ کان خوفزدہ ڪرڻ لاءِ اهو به چيو ته ”ملٽريءَ وارن مون تي ڏاڍو زور رکيو آهي خاص ڪري جنرل ٽڪا خان، ته مون کي اجازت ڏني وڃي ته آئون سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ فوجي آپريشن ڪريان. جنهن ۾ جيئي سنڌ سان واسطو رکندڙ ۸۰ ماڻهن کي ختم ڪريان ته گهٽ ۾ گهٽ هن حڪومت جي سنڌ جي نالي ۾ مخالفت ته ختم ٿي ويندي“ پر مون جنرل کي اهڙي اجازت ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان ڪري اوهان خاڪين (ملٽري) جي معاملي ۾ احتياط ڪريو.“

مون ٻڌو آهي ته شيخ اياز صاحب کي ڀٽي ان نموني بليڪ ميل ڪيو هو ته ”فوجين وٽ هڪ سو ماڻهن جي مارڻ جي لسٽ آهي، جنهن ۾ پهريون نالو منهنجو پيو تنهنجو ۽ ٽيون جي.ايم.سيد جو آهي، ان ڪري تون به مون وانگر فوج جي فرمانبرداري اختيار ڪر“. نتيجي طور شيخ صاحب

سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ٿيڻ قبوليو. ان ڳالهه جي تصديق ان واقعي مان ٿئي ٿي ته جڏهن آئون ۱۹۷۴ع ۾ شيخ صاحب سان مليس تڏهن مون سندس گفتگوءَ مان اندازو لڳايو ته هو ڏاڍو ڊنل آهي. انهيءَ گفتگو دوران مسٽر غلام رباني آگرو به اچي ويو. جنهن اياز جي اهڙي هراسيل گفتگو ٻڌي چيو ته ”سائين! جيڪڏهن پاڻ کان ڪجهه ٿي نٿو سگهي ته گهٽ ۾ گهٽ قومي ڪارڪن جا حوصله پست ڪرڻ لاءِ اهڙي بزدليءَ واري نصيحت نه ڪريون، پاڻ انهن جي همت افزائي لاءِ کين پنهنجي اخلاقي تائيد ۽ مدد جو يقين ڏياريون.“

هر سربراهه حڪومت وانگر ڀٽو صاحب به قاتلانہ حملن کان ڏاڍو ڊنل هو. ان جو اندازو مونکي هن واقعي مان ٿيو، جو گفتگوءَ هلندي مون کيسي ۾ هٿ وڌو ته ڀٽي صاحب جو سڄو توجهه منهنجي هٿ ڏانهن ٿي ويو. شايد ان وقت مولابخش لغاري ڳالهائي رهيو هو. پر ڀٽو صاحب، هن جي ڳالهه تي ڌيان ڏيڻ جي بجاءِ مسلسل گهوري رهيو هو. مون سگريت جو پاڪيٽ کڻي ٿيل تي رکيو ۽ ان سان راند کيڏڻ لڳس. انهيءَ پوري عمل دوران سندس ڌيان سگريت ۽ منهنجي هٿ ڏانهن رهيو، جيستائين مون پاڪيٽ مان سگريت کڻي ڊڪائي پيئڻ شروع ڪيو، تيستائين ڀٽي صاحب ٻئي طرف ڏٺو ئي ڪونه ۽ نه وري ڪا ڳالهه ڪيائين. ان مان مون اندازو لڳايو ته هو منهنجي هن ڪارروائيءَ کي قاتلانہ حملي جو پيش خيمو سمجهندو پئي رهيو. *

هڪ ٻي ڳالهه جيڪا مون نوٽ ڪئي، سا هيءَ ته ڀٽو صاحب، پٺاڻن ۽ پناهگيرن تي ڏاڍو ڪاوڙيل هو. جڏهن ته پنجابين جي باري ۾ هن جي دل ۾ ڪجهه گهٽ شڪايت هئي. پر هيءَ حقيقت آهي ته ڀٽي صاحب جي خلاف تحريڪ ۾ مهاجرن، پٺاڻن ۽ پنجابين تنهي ڌرين هڪ ٻئي کان وڌيڪ عملي شرڪت ڪئي هئي. پر تحريڪ کي جڏهن ختم ڪرڻ جو ذڪر آيو تڏهن هيئن چيائين ته ”آئون جلدي انهن نسوار خورن ۽ پاڻ خورن کي ڏيکاريندس ته ڀٽو چاهي؟ انهن جا لاش اوهان کي رسن تي نظر ايندا، انهن ڌرين شروع کان ئي منهنجي حڪومت، پارٽي ۽ شخصيت کي تسليم ئي نه ڪيو آهي.“

هاڻي هتان کان آئون هن مضمون کي مڪمل ڪرڻ لاءِ مولابخش

لغاريءَ جو ڪارونجهر وارو مضمون نقل ڪري رهيو آهيان.

اسان اڳ ۾ ئي فيصلو ڪري ويا هئاسين ته جيڪڏهن پيشڪش ٿئي ته پوءِ اسان ۵ منٽ پاڻ ۾ اڪيلائيءَ ۾ ڳالهائينداسين ۽ پوءِ اهو جواب ڏينداسين ته ”توهان پهريان سائين جي.ايم.سيد سان ڳالهايو“. پٽي صاحب جي ويهڻ کانپوءِ گفتگو هن ريت شروع ٿي:

پٽو: ”آئون توهان کان ڪهڙي خيريت پڇان، جيل مان اچو پيا، آئون ڏيکڻ ڪونه ڪندس. صرف ايترو اوهان کي ٻڌايان ته منهنجي نظرين جي توهان کي خبر آهي ۽ توهان جي نظرين جي مون کي خبر آهي. توهان مون کي پنجاب جو ايجنٽ سمجهو ٿا، پر آءٌ پنجاب جو ايجنٽ ناهيان. پر آءٌ سنڌ جي ايتري خدمت نه ڪري سگهيو آهيان، جيتري اوهان چاهيو ٿا. آءٌ صرف ايترو عرض ڪندس ته توهان قائد اعظم ۽ مليٽريءَ جي باري ۾ تنقيدي رويو اختيار نه ڪجو. آءٌ توهان کي غير مشروط طور آزاد ٿو ڪريان. مون جتوئيءَ کي چيو آهي ته ڪرفيو هٽڻ کان پوءِ توهان کي آزاد ڪري. آءٌ توهان کي اهو نه چوندس، ته اوهين ڪهڙي جماعت جي حمايت ڪريو، هونءِ به مون کي يقين آهي ته توهان پاڪستان قومي اتحاد جي حمايت ڪونه ڪندا. توهان جي ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ وري پي گڏجائي ڪنداسون، جنهن ۾ مستقبل جي باري ۾ ڳالهائينداسون“.

مولا بخش لغاري: پٽا صاحب، اها نهايت بد نصيبيءَ جي ڳالهه آهي، جو اسان قيديءَ جي حيثيت ۾ اوهان سان ڳالهائي رهيا آهيون. اسان انتهائي قومپرست ۽ سنڌ پرست ماڻهو ڪيئن نه چاهينداسون ته پاڪستان جو وزير اعظم سنڌي هجي، اسان جي سامهون جيل ۾ جيڪڏهن ڪو ماڻهو توهان کي سنڌيءَ واريءَ حيثيت ۾ گار ٿو ڏئي ته اسان کي ڪاوڙ ٿي اچي. پر توهان سنڌ جي ماڻهن سان اهي ويل وهايا آهن. اهي تعديون ۽ مصيبتون نازل ڪيون آهن جو اسان توهان جي خلاف جدوجهد ڪندا آيا آهيون توهان جي دور ۾ سنڌي استادن کي يونيورسٽين مان ڪڍي ٽڪي جي پوليس وارن، گولين جو ڪاڇ بنايو. اشوڪ ڪمار جو مثال توهان جي اکين جي آڏو آهي. توهان جي دور ۾ سنڌي ماڻهن کي ڪٽڻ وانگر وڻن سان ٻڏي گوليون هنيون ويون. توهان جي دور ۾ سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ پريس جي وڏي تعداد تي بندش وڌي ويئي جو عربن کان انگريزن تائين ويندي ايوب ۽ يحيٰ جي دور تائين

ڪٿڻ به سنڌي علم ادب تي ايڏو ڪاري وار نه ڪيو. اوهان جي دور ۾ سياسي ورڪرن جي مائرن، پينرن ۽ پائرن کي گرفتار ڪري مهينن جا مهينا لاک اپن ۽ جيلن ۾ رکيو ويو. سنڌي سياسي قيدين کي بوليس هٿان وحشيانه مارون ڏياريون ويون. ٺوهان سنڌ جي عوام کي هڪ هوم سيڪريٽريءَ جي رحم ۽ ڪرم تي اڇلائي ڇڏيو. اهڙيءَ حالت ۾ اسان جو فرض آهي ته اسان اوهان جي مخالفت ۽ سنڌي قوم جي حقن لاءِ ڪوشش ڪريون. اسان کي اڄ آزاد ٿا ڪريو، حالانڪ طارق اشرف جي آزاديءَ جو اعلان اوهان جي وزير اعليٰ ريڊئي ۽ ٽي ويءَ تان ڪيو، پر هو اڄ تائين آزاد ناهي ٿيو.....!!".

پٽو: ”جتوئي، تو اعلان ڪيو هو ته پوءِ هو ڇو نه آزاد ٿيو؟“
جتوئي: ”ها سائين مون اعلان ڪيو هو پر پوءِ اليڪشن جي ڪري اهو آرڊر وٽ هيلڊ ڪري ڇڏيوسين“.

پٽو: نه نه ائين نه ٿيڻ گهرجي. آءُ اليڪشن کان ڪو نه ٿو ڊڄان.“
وري اسان ڏانهن مخاطب ٿيندي: ”مان چيو آسنڌ جي ماڻهن جي مون ايڏي خدمت نه ڪئي آ. ان لاءِ آءُ شرمندو آهيان ۽ آءُ گنهگار آهيان.“
(هٿ ٻڌي اکين ۾ پاڻي آڻي) ان لاءِ معافي ٿو وٺان، بهرحال توهان کي آزاد ٿو ڪريان.“ جتوئي! ڪيترن ڏينهن ۾ ڪرڻو هٽندو؟“
جتوئي: ”ڏهن ڏينهن ۾“.

پٽو: ”ڏهن ڏينهن کان پوءِ هنن کي آزاد ڪجانءِ“.
جتوئي: ”ها سائين“.

شاهه محمد شاهه. ”سائين توهان به سنڌي آهيو ته اسان به سنڌي آهيون. سياست کان سواءِ اسان جا ذاتي لاڳاپا به آهن. توهان خود ڪٽاڊا ۾ چيو هو ته ڪراڙي (جي.ايم.سيد) سان منهنجا ذاتي لاڳاپا آهن. ان ڪري اسان کي ڪو خفيه سمجهوتو ڪرڻ گهرجي“.

پٽو: (سمجهوتي واري ڳالهه کي لتوائيندي) ”ها مون چيو هو ته ڪراڙي سان منهنجا ذاتي لاڳاپا آهن. اهوئي سبب آهي جو مون غفار خان کي جيل ۾ رکيو آهي (اهو ڪوڙ هو بادشاهه خان ان وقت آزاد هو) ۽ سيد کي گهر ۾ نظر بند رکيو آهي (سيد کي ايوب ۽ يحيٰ به گهر ۾ نظر بند رکيو هو پر اها ڳالهه اسان مان ڪنهن چئي ڪانه)“.

شاه محمد شاه: ”اسان مارچ وارين چونڊن ۾ حصو نه وٺي توهان جي اڻ سڌيءَ طرح مدد ڪئي. جيڪڏهن اسان چونڊن ۾ حصو وٺون ها ته گهٽ ۾ گهٽ توهان جا چار ووٽ به ڪاريون ته ها. ان ڪري اسان کي هڪٻئي جي مدد ڪرڻ لاءِ ڪو سمجهوتو ڪرڻ گهرجي“.

مولابخش لغاري: ”چار ووٽ ڪاريون ڇو ها. اسان سنڌ ۾ هڪ مضبوط ۽ وسيع طاقت آهيون. اسان کي قيادي بنائي اليڪشن جي ذريعي چونڊجڻ جي حق کان محروم ڪيو ويو. اسين جيڪڏهن اليڪشن لڙون ها ته منهنجي مقابلي ۾ عبدالله شاه جي ضمانت ضبط نه ٿئي ها، ته آءٌ سياست ڇڏي ڌيان ها. انهن ڪيا آهن ماڻهن سان ظلم! ٻوڏ جي امداد جا سڀ پئسا پاڻ کائي ويا. دادو ضلعي جي ماڻهن ڪاڪوس جهڙي ضرورت وڃي ريل لائين تي بينل پراڻن ۽ پگل گاڏن ۾ ڪئي جيڪي هنن جي ويهن، سمهڻ ۽ رڌ پچاءُ جي لاءِ گهرن جو ڪم ڏيئي رهيا هئا. مائين ويچارين کي ٻار انهن ماڻهن جي ميڙن ۾ ڄاوا. اوهان جيڪي ڪجهه ڪيو، سو پناهگيرن لاءِ ڪيو. جتوئي هر وقت پناهگيرن جي اڳيان پٺيان ڦرندي سنڌ جا سڀ تيز ڌارين جي حوالي ڪري ڇڏيا“.

پٽو: ”جتوئي تمام پلو ماڻهو آهي، ويچارو ڪم ڪري ڪري ڳري ويو آهي، باقي رهيا مهاجر، انهن کي آئون چڱيءَ طرح سڃاڻا ٿو انهن مون کي ۱۹۷۰ع ۾ ووٽ به ڪونه ڏنا هئا. انهن لاڙڪاڻي ۾ ڪهڙي کي ووٽ ڏنا هئا“.

مولابخش: ”انهن واقعي توهان کي ووٽ ڪونه ڏنا. پر توهان پوءِ به انهن کي نوازڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ لاڙڪاڻي جي سنڌي ماڻهن سان اوهان جيڪي پال پلايا، تنهن کان سنڌ جو عوام پوريءَ ريت واقف آهي. توهان شيخن سان اها هلت هليا جيڪا غير ملڪي فاتح، مفتوحن سان هلندو آهي، توهان جيئي سنڌ جي ڪارڪنن جي خاندانن کي پهڙڻ ۾ بند ڪيو. پورا پنج سال توهان جيئي سنڌ وارن کي پوريءَ طاقت ۽ قوت سان ڪچلڻ جي ڪوشش ڪئي. پر اڄ جڏهن ملڪ جو عوام جوش ۽ جذبي سان اوهان جي خلاف تحريڪ هلائي رهيو آهي، ان وقت اسان توهان کي ياد آيا آهيون ۽ هاڻي اسان کي آزاد ڪري رهيا آهيو. هن وقت جڏهن ته ٻيا ماڻهو جيلن ۾ اچي رهيا آهن، ان وقت اسان جي آزاديءَ مون کي سمجهه ۾ ڪانه ٿي اچي.“

اسان جيل مان آيا آهيون ۽ وري جيل ۾ وڃڻ لاءِ تيار آهيون.

پٽو: ”توهان بهادر آهيو ۽ مون کي بهادرن جو قدر آهي، آئون توهان کي سلام ڪريان ٿو. باقي جيستائين پي اين اي وارن جو تعلق آهي. مان انهن خانصاحبن، انهن خاتنن ۽ ڀان خورن کي ٺيڪ ڪندڙم. انهن جي تحريڪ جي مون کي ڪابه پرواهه ناهي. آئون ڏاڍي آرام سان ننڊ ٿو ڪريان. انهن کي خبر پوندي ته پٽو ڇاهي!!!“. ائين چئي چوڻ لڳو ته توهان ۾ عبدالواحد آريسر ڪهڙو آهي؟ آريسر جيئن ته نذير عباسيءَ سان گڏ ڀرپور ويٺو هو. تنهن چيو ته: ”آئون آهيان“.

پٽو: ”تنهنجو سنگين الزامن واريون مان کي رپوٽان آهن.“
نوٽ:- ”آئون انهيءَ سوال جو جواب اڳ ۾ لکي آيو آهيان تنهن ڪري ان کي ٻيهر نقل ڪرڻ سهڻو نه لڳندو.“
جتوئي: ”پنهجا پاڻ ۾ ويٺا آهيون، جي اهڙي ڪا ڳالهه هجي ته ٻڌايو.“

آريسر: ”آئون عرض ڪري چڪو آهيان سڀ غلط آهي.“
مولابخش لغاري: ”سائين آريسر سنڌ جو هڪ غريب اديب آهي.“
پٽو: ”مون کي خبر آهي.“
شاه محمد شاه: ”سائين منهنجو عرض آهي ته اسان کي ڪو اندروني ٺاه ڪرڻ گهرجي. ان لاءِ بهتر سمجهو، ته اوهان يا جتوئي صاحب ڪراڙي (سائين جي. ايم. سيد) سان ملو. آئون جتوئيءَ سان ملندو رهيو آهيان. مون اڳي به کيس بار بار عرض پئي ڪيو آهي.“
پٽو: ”اها ڳالهه ٺيڪ آهي.“

مولابخش لغاري: ”سائين اسان ٻڌو آهي ته منشيءَ تي اوهان کي ذاتي ناراضگي آهي. اوهان جي سوچ اهڙين ڳالهين کان مٿي هئڻ گهرجي. هو ويچارو شاعر ماڻهو گهڻو ڪجهه پوئو چڪو آهي. مهرباني ڪري کيس آزاد ڪريو. گهر ۾ اڪيلو ڪمائيندڙ آهي.“

پٽو: ”نه ادا، اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي، مون جتوئيءَ کي چيو آهي ته رائٽرس کي سڀني کان اڳ ۾ آزاد ڪري.“

ائين چئي پٽو اٿيو ته شاه محمد شاه جتوئي کي چيو اسان يارهين وڳي کان ويٺا آهيون ماني ڪارايو. جتوئي چيو ها ترسو ماني اچي ٿي. ائين

چئي جتوئي ۽ پتو هليا ويا. مٿان محمد خان جوڻيجي اچي ٺڪاءُ ڪيو. هاڻي مائي اچڻ تائين جوڻيجي سان ڪچهري شروع ٿي.

مون (مولابخش) چيو ته جوڻيجا صاحب سنڌ جو عوام توھان کي ڪڏھن معاف نه ڪندو. اوهان ڏي پي آر، سنڌ ڪرائم ڪنٽرول ۽ ٻيا ڪارا قانون سنڌ جي عوام تي انڌي جي لٽ وانگر هلايا آهن. اسان کي مهينن جا مهينا تائين تي ڪراچي ۾ رکايو. جتي پوليس وارا اسان جي ڏاڙهي ڪوڙڻ جي سامان تائين چوري ڪري کڻي ويا.

آريسر چيو: ”ٻڌو اٿم ته توھان ڪنھن وقت ڪامريڊ رهيا آھيو. ڪاش ان وقت گرفتار ٿيو ها ته هن وقت سياسي ورڪرن جي مائٽن کي گرفتار ڪرائيندي پنهنجو زمانو ياد اچيو ها“. آريسر جي انهيءَ چوڻ تي محمد خان جوڻيجي چيو ته: ”جيئي سنڌ وارن ۾ آريسر غضب جو ليکڪ آهي. هڪڙو مضمون لکي ڇڏي، جيڪو پڙهندو انجي دماغ ۾ ٽانڊا ڀرجي ويندا. مون سندس ڪتاب ”پرھ جو پيغام“ ۽ ”پيغام“ رسالو پڙهيو آهي. طارق لبڪ ڪانهي، ايڊيٽر سٺو آهي. باقي لکڻ جي معاملي ۾ کيس سنڌي به صحيح لکڻ ڪانه ٿي اچيس.

ان تي آريسر چيو: ”وزير اعليٰ جي حڪم جي باوجود هن کي آزاد چو نه ڪيو؟“.

محمد خان جوڻيجي چيو ته: ”هن موهن ڪلپنا جو ناول، ڇاپيو هو. جيڪو پاڪستان جي خلاف آهي“.

ان تي آريسر چيو ته: ”توھان ڪرشن چندر جو ناول غدار پڙھيو آھي. جنھن جي مقابلي ۾ جلاوطن ڪابه حيثيت نه ٿو رکي. ڪرشن چندر جو اهو ناول لاهور مان تمام گھڻا پيرا ڇپيو آھي. پر ڪنھن به اردو ايڊيٽر ۽ پبلشر جي خلاف ڪوبه قدم نه کنيو ويو آھي ۽ طارق تي هي نوازش چو؟. اوهان شير شاھ جي شڪري وانگر گھر جا ڪڪڙ مارڻ تي هري ويا آھيو“. اتي ٽڏير عباسي، جوڻيجي کان پڇيو ”اوهان واري عهدي تي ڪا آمدني آهي؟“.

جوڻيجي چيو: ”چو؟“.

”انهيءَ ڪري جو جيڪڏهن آمدني هوندي ته ڄام صادق علي وزارت ڇڏي هوم سيڪريٽري ٿي ويندو. پوءِ اوهان جي نوڪريءَ جو الاجي

ڇا ٿيندو". اهو نذير جو جواب هو.

جنهن تي جوشي جي ورائيو "لاله الله محمد رسول الله آئون هڪڙي پاڻي به رشوت جي ڪونه ٿو ڪاوان. آئون ته ڏونرو به روز گهران يعني بدين کان گهرائيندو آهيان".

حبيب الله چيو، رشوت نه ٿا ڪاڻو ته پوءِ ڪراچيءَ جي واپارين کي ڊي پي آر ۾ ٻڌي وري ڇڏڻ جو ڪهڙو مطلب آهي. اهي ۽ اهڙي قسم جون ٻيون ڪيتريون ڳالهيون ٿينديون رهيون. انهيءَ وچ ۾ اسان سڀني کي لاندي جبل ۾ گڏي رکڻ جو آرڊر سپرنٽنڊنٽ کي ڏنائين. رات جو ٻاهر سمهڻ جي اجازت ڏنائين. شاهه محمد شاهه تي وي جي اجازت گهري سا به ملي. پر شاهه چيو ته اها تون پنهنجي گهران موڪلي ڏي، اها ڳالهه به منظور ٿي. انهيءَ وچ ۾ ماني اچي ويئي. ماني ڪاڻي موڪلائي ٻاهر نڪتاسين ته حبيب الله چيو، خدا ڪري پٽي جي دور ۾ نه نڪرون. شاهه محمد شاهه چيو "هاڻي ڇا به چوئين هفتي اندر آزاد ٿي رهيا آهيون". اسان سڀني ۾ آريسر اڪيلو ماڻهو هو جنهن چيو ته پاڻ کي ڪنهن به صورت ۾ آزاد نه ڪندو. البت هڪڙي صورت آهي ته پي. اين. اي جي دٻاءُ تحت هنگامي حالتون ختم ڪرڻ تي جلدي مجبور ٿيو ته پوءِ ٻين سان گڏ پاڻ به آزاد ٿينداسون.

ڳالهه اهائي نڪتي، پٽي وارو عرصو اسان اندر رهياسون منظور خشڪ، ساجن ڏاهري ۽ طارق اشرف، پٽي جي ويڻ کان پوءِ ضمانت تي آزاد ٿيا. باقي آئون، آريسر، خاصخيلي، نذير عباسي ۽ علي حيدر شاهه هنگامي حالتن جي ختم ٿيڻ کان پوءِ سيپٽمبر ۾ آزاد ٿياسون حبيب الله ناريجو ۽ شاهه محمد شاهه اڃا اندر آهن".

سکر جيل ۾ آئون آخري سياسي قيدي هوس جيڪو ۲۹ سيپٽمبر تي آزاد ٿيس. منهنجي هوندي ذوالفقار علي ڀٽو ۽ ممتاز ڀٽو گرفتار ٿي اتي آيا.

جي - ايم سيد شيخ مجيب الرحمان کي هوٽل انٽرڪانٽينينٽل ۾
لنگي بهرائي رهيو آهي. (۱۹۶۹ء)

هڪ عام جائزو

عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽي

پنهي شخصن جي جائزي سان گڏ ضروري آهي ته سندن پارٽين جو به هڪ عام جائزو پنهنجي خيال ۽ سوچ مطابق پيش ڪريان ته جيئن صحيح ڪاٺو ڪرڻ ۾ آساني ٿئي.

عوامي ليگ

برصغير جي ورهاڱي کان ٿورو پوءِ ان وقت جي اهم بنگالي سياستدان ۽ متحده بنگال جي وزيراعظم حسين شهيد سهرورديءَ، پاڪستان ۾ هڪ پارٽي ۽ هڪ شخص جي حڪومت ۽ پوڄا مان بيزار ٿي، پاڪستان ۾ اپوزيشن جي بنياد لاءِ جناح عوامي ليگ نالي پارٽيءَ جو بنياد وڌو. اها ئي پارٽي اڳتي هلي عوامي ليگ بڻي، ڇو ته، نه سهرورديءَ کي ۽ نه وري بنگالين کي جناح جي لفظ سان ڪا دلچسپي هئي.

عوامي ليگ جڏهن حقيقي معنيٰ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ شروع ڪيو ته ان ۾ اهي سڀ ماڻهو شامل ٿي ويا جيڪي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هڪ شخص ۽ هڪ پارٽيءَ جي حقيقي ۽ نظرياتي جارحيت جي ڪري پنهنجي سياست ڪري نٿي سگهيا ۽ سياست کان پاسو ڪري ويهي رهيا هئا. پوءِ هنن جڏهن محسوس ڪيو ته هڪ جماعت، هڪ شخص آهي جيڪو مسلم ليگ جي نظرياتي جارحيت کي للڪاري رهيو آهي، ته پوءِ احراري، پراڻا ڪانگريسي، وچولي ڪلاس جا ترقي پسند، سوشلسٽ، سيڪيولرسٽ ۽ آزد خيال ماڻهو ان ۾ شامل ٿي ويا. ۽ عوامي ليگ ٿوري ئي وقت ۾ سموري پاڪستان ۾ عام طرح، اوڀر بنگال مان خاص طرح، مسلم ليگ جا تڏا ويڙهي ڇڏيا. پوءِ به هي جماعت پنهنجو پڪو ۽ دائمي اثر صرف هڪ قوم بنگال ۾ قائم ڪري سگهي. ڇو ته بنگالي قوم باقي سموري پاڪستان توڙي هندوستان مان سياسي طرح وڌيڪ باشعور ۽ اڳتي وڌيل هئي ۽ اتي ڦرلٽ به وڌيڪ هئي.

بنگال ۾ مقامي ماڻهو نه وڏو زميندار هو ۽ نه ئي وڏو سرمايه دار. ان ڪري اتي يا بنهه غريب ماڻهو هو. صدين تائين ڏڪار ۽ ٻوڏ جو ستايل، يا وچولو ڪلاس، ذهين، سجاڳ، متحرڪ ۽ مستقبل ۾ جهاتيون پائيندڙ. حقيقت ۾ اهو ڪلاس ئي عوامي ليگ جو دماغ هو. اتي جو دانشور، جنهن جو قلم ايڪسپري مشين وانگر هر شيءِ پنهنجي عوام اڳيان پڌري ڪري رکندو هو. بلڪل چٽي ۽ صاف. اهو دانشور عوامي ليگ جون اکيون هو. ۽ ست ڪروڙ بنگالي عوام عوامي ليگ جي ڌڙڪندڙ دل هئا. اهوئي سبب آهي جو عوامي ليگ وچولي ڪلاس جي جماعت بنجي ويئي. ان تي نه اولهه پاڪستان جو سيٺ قبضو ڪري سگهيو، نڪو چوڌري، نواب، خان ۽ پوتار ئي انڪي پنهنجي جاگير بنائي سگهيو. ان ڪري عوامي ليگ بنگالي قومي نجات واري جدوجهد ۾ اهو تاريخي ڪردار ادا ڪيو، جيڪو ننڍي کنڊ ۾ ڪانگريس ۽ سموري دنيا ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪن ادا ڪيو آهي.

منهنجو خيال ۽ سوچ آهي ته سموري دنيا ۾ قومي آزادي جي تحريڪن توڙي قومي جمهوري انقلابن جي تحريڪ ۾ اهم، اثراتو ۽ فيصلو ڪن ڪردار انهن پارٽين ادا ڪيو آهي، جنجي رهنمائي فڪري توڙي عملي طرح وچولي ڪلاس ڪئي آهي. وچولي ڪلاس جون پارٽيون جيڪي آئيني جدوجهد کان آهستي آهستي غير آئيني جدوجهد طرف وڌنديون آهن، سي نه رڳو عوام جي سياسي تربيت، کين آزاديءَ جو شعور ۽ ظالمن جي جبر جو پريور احساس ڏيارينديون آهن. پر ان سموري عمل ۾ هو پهرين قسم (Number One) جو سياسي ڪيڊر به پيدا ڪنديون آهن. اهي پارٽيون هڪ قسم جا ڪارخانا بنجي وينديون آهن، سياسي ورڪرن ۽ سياسي ليڊرن جي پيدا ڪرڻ جا. ان جي ڀيٽ ۾ ايتري فعال ليڊرشپ ٻئي ڪنهن طريقي سان پيدا ٿيڻ ڏاڍي ڏکي هوندي آهي.

مٿي مون آئيني جدوجهد ۽ غير آئيني جدوجهد جا اصلاح استعمال ڪيا آهن. حقيقت ۾ اهي ٻه اصلاح قابض ۽ حاڪم ڌر جا آهن. باقي قومي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ جماعتن، گروهن ۽ ٽولن لاءِ ڪا به شيءِ غير آئيني نه هوندي آهي، سواءِ غير ملڪي ۽ غير قومي قبضي ۽ تسلط جي. ان قبضي، پرماريت ۽ تسلط کي جنهن ذريعي، وسيلي ۽ قدم سان ختم ڪري سگهجي ٿو سو غلام قوم لاءِ بلڪل آئيني ۽ پوتر آهي. پر وچولي ڪلاس جون

آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ جماعتون ابتدا ۾ انهن ئي حدن ۾ وڌڻ ويجهڻ لڳنديون آهن، جدوجهد ڪنديون ۽ حق ڪنهنديون آهن. جن حدن جي موڪل قابض ترين طرفان مليل هوندي آهي. پوءِ آهستي آهستي انهن سرحدن ڏانهن وڌنديون آهن جتي آزاديءَ جي انڊلٽ جا رنگ هوندا آهن ۽ اهي سرحدون حاڪمن طرفان مقرر ڪيل حدن کان ٻاهر هونديون. تڏهن پوءِ ٻنهي جو ٽڪر شروع ٿي ويندو آهي، ان وقت غير آئيني جدوجهد جنم وٺي جوين جا ڏاڪا چڙهڻ شروع ڪندي آهي. اها غير آئيني جدوجهد ڪيڏي به ڊگهي، ڪيڏي به موتمار ۽ تباه ڪُن ڇو نه ٿئي، پر وچولي ڪلاس جون اهي پارٽيون ۽ انهن جي ليڊر شپ ڏاڍي سورهياڻي ۽ اورچائيءَ سان مقابلو ڪندي رهندي آهي، جنگ هلندي هو هر هٿيار استعمال ڪندي آهي. ڳالهائون، مذاڪرات، گول ميڙ ڪانفرنسون، سيڪجهڙ ٿيندو آهي، پر آزاديءَ تان دستبرداري قبول نه ڪنديون آهن. مون کي نه پڙهيو آهي ته آزاديءَ جي ويڙهه هلندي اهي پارٽيون آزاديءَ تان هٽ ڪئي ويون هجن.

حقيقت ۾ وچولي ڪلاس جي موقعي پرستي ۽ مفاد پرستي انوقت ڪم ڪرڻ شروع ڪندي آهي، جڏهن ملڪ آزاد ٿي ويندو آهي ۽ قومي آزاديءَ جو جهنڊو غيرملڪي جهنڊي جي جاءِ والاريندو آهي. اهڙي وقت ۾ وچولي ڪلاس جي انهيءَ موقعي پرستيءَ کي ناڪام بنائڻ ۽ آزاديءَ جو حقيقي قل پوري عوام جي صحت لاءِ استعمال ڪرڻ جو طريقو اهو آهي ته آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ڪيتري قدر نظرياتي طرح قوم جا حقيقي جان نثار ۽ سپوت، پٽ ۽ ڌيئرون اڳتي وڌي ٿا اچن. جيڪڏهن اهي آزاديءَ جي انهيءَ شاندار ۽ عظيم جدوجهد ۾ نهرو بنجي وڃن ۾ ڪامياب ٿا ٿين ته پوءِ آزادي حقيقي آزاديءَ ڏانهن وڌندي ويندي، پر جيڪڏهن اهي ڪنهن خوند ڪر مشتاق جي اڳتي اچڻ لاءِ جاءِ خالي ڇڏي وڃي ڪتابن جي فارمولن ۾ پناهه ٿا وٺن، يا پاشانيءَ وارو ڪردار ادا ڪن ٿا ته پوءِ ان آزاديءَ کي حقيقي آزاديءَ ڏانهن اڳتي وڌڻ ۾ بيپناهه رڪاوٽون سامهون اينديون رهنديون.

عوامي ليگ جيئن ته وچولي ڪلاس جي پارٽي هئي، ۽ وچولي ڪلاس جي پارٽين ۾ جيڪي به خصوصيتون ۽ خاميون ٿين ٿيون، سي هن ۾ موجود هيون. هن آئيني جدوجهد کان پنهنجو سفر شروع ڪيو ۽ بلڪل آهستي آهستي غير محسوس ٿيندڙ طريقي سان غير آئيني سرحدن ڏانهن

وڌڻ شروع ڪيو. هن آئيني جدوجهد وسيلي انهن سڀني شين جو عوام کي احساس ڏياريو جيڪي شيون غير قومي قبضي جون لازمي خاصيتون هونديون آهن، ڦرلٽ جي لعنت جا ماريل جلوس، جبر ۽ تشدد جي سوئرن جون لوڌون.

عوامي ليگ جو ۱۹۶۶ع کان اڳ وارو ڪردار وڇولي ڪلاس جي اهڙي پارٽيءَ وارو ڪردار هو جيڪا اليڪشن، نوڪرين وغيره جا مطالبه ڪندي رهندي آهي. جيئن انڊين نيشنل ڪانگريس مهاتما گانڌي جي اچڻ کان اڳ ۾ مطالبه ڪندي رهندي هئي ۽ قرار دادون پاس ڪندي رهندي هئي. پر جيئن انڊين نيشنل ڪانگريس ورڪر ۽ ليڊر پيدا ڪرڻ وارو ڪارنامو سرانجام ڏيندي پئي آئي تيئن عوامي ليگ به مستقبل جي قومي آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ بيشمار ڪارڪن ۽ شيخ محبوب الرحمان کان پوءِ تاج الدين، قمرالزمان ۽ نذراالاسلام جهڙا ٻي صف جا ليڊر پيدا ڪندي ٿي آئي.

وڇولي ڪلاس جي پارٽين ۾ ليڊر شپ کي پارٽي جنم ڏيندي آهي. ان ڪري عوامي ليگ شيخ محبوب الرحمان کي وجود ڏنو. هو ڪو مٿان نازل ٿيل ليڊر نه، پر بنيادي طرح ورڪر کان اڳتي وڌي ليڊر ۽ رهنما ثابت ٿيو. جيتوڻيڪ ابتدا کان وٺي هو قومپرست ۽ احتجاجي طبيعت جو مالڪ هو.

جيئن چيو ويندو آهي ته جڏهن پاڪستان جي پهرئين گورنر جنرل ڊاڪا ۾ اردوءَ کي قومي زبان بنائڻ جو اظهار ڪيو ته محبوب الرحمان ايڏي وڏي قدآور شخصيت جي خلاف ڊاڪا ۾ هڪ مذهري جي اڳواڻي ڪئي. يا سهروردي جي حڪومت ۾ جڏهن ايئر فورس ۾ بنگالي نوجوان گهٽ ڪيا ويا ته هن سهرورديءَ جي خلاف سخت احتجاج ڪيو. جنهن سهرورديءَ کي هو هميشه ”بابا“ چونڊو هو.

انهيءَ ليڊر جي اڳواڻيءَ ۾ جڏهن عوامي ليگ غير آئيني جدوجهد ۾ قدم رکيو ته انهيءَ پارٽيءَ، جدوجهد ۽ قربانيءَ جو لائٽي ۽ لافاني ڪارنامو سرانجام ڏنو. ۹ مهينا وحشيانه قتلار جاري رهيو. رت، باهه، عصمت، دريون، قتل، عذاب ۽ عقوبت جا سڀ جديد ۽ قديم ذريعا استعمال ڪيا ويا. پر انهيءَ وڇولي ڪلاس جي پارٽيءَ جو هڪ ماڻهو به قابض قوم خريد ڪري يا پنهنجي منزل کان ٽيڙي ۽ لوڏي نه سگهي، عذاب ۽ عقوبت جيئن وڌندا ويا تيئن عزم ۽ حوصلي ۾ پختگي ايندي ويئي.

جيئن جيئن ٽي ڏينهن.
تيئن تيئن ٿاڻي پنڌ کي.

جديد دور جي هن سراج الدوله جي اڳواڻي ۽ ڏکڻ ايشيا جي هن صرف هڪ سياسي جماعت اهو ڪارنامو ڪري ڏيکاريو جو هن پرڳڻي جي تاريخ صدين کان اهڙيءَ شئي ان نموني نه ڪري سگهي ۽ نه ڪري سگهندي. پوءِ جڏهن قومي جهنڊو ڦڙڪڻ شروع ٿيو، بنگال آزاد ٿي ويو. عوامي ليگ آزاديءَ جي مجاهد بدران حڪمران هستي بنجي ويئي. ته پوءِ ان جون اهي سڀ ڪمزوريون ۽ خاميون اڀري سامهو آيون جيڪي اهڙي قسم جي پارٽين ۾ هونديون آهن. عام ڪارڪن ۽ عام ماڻهو جنهنجي ايڏي نظرياتي تعليم نه هئي. سو ذاتي نفعي ۽ عهدن جي لالچ ۾ گرفتار ٿي ويو. هر نئين آزاد ٿيل ملڪ ۾ جيڪا وسيلن جي اثاڻ ٿئي ٿي ان هڪاري بيروزگاري ۽ ڪريشن ۾ واڌارو ڪيو.

آزاديءَ جي ديوي بنگلاديش ۾ خونخوار ديُو جي روپ ۾ ظاهر ٿي آئي. پارٽيءَ جي صفن ۾ حسد ۽ رقابت جون بيماريون وڌڻ لڳيون، ورڪر ۽ ليڊر بهراڙيءَ ۾ پارٽيءَ جي ڪم کي ڇڏي گاديءَ واري هنڌ ڏانهن ڊوڙن لڳا. پراڻي بيروڪريسي ۽ فوج آهستي آهستي بنگلاديش جي آزاديءَ تي، پاڪستان، آمريڪا ۽ چين جي مدد سان راتاها هڻڻ جون تياريون ڪرڻ لڳي. شيخ صاحب جي چوڌاري وچين ڪلاس جا انتهائي رجعت پرست ۽ موقعي پرست گڏ ٿيڻ لڳا. مجيب الرحمان ٽن سالن جي مختصر مدت ۾ اڃان بنگالي بيواهن ۽ يتيمن جا ڳوڙها ٿي اگهڻ ۾ پورو هيو ته نه رڳو سندس گهر ۽ بنگلاديش جي ڪروڙها گهرن کي پر پوري دٻا جي وطن پرست ۽ قومي آزاديءَ جي مجاهدن جي گهرن کي رجعت پسند ماهر ڪده ۾ بدلائي ڇڏيو. اهڙيءَ ريت قومي آزاديءَ جي هن عظيم مجاهد جو حشر به عدنان مندريس، ڊاڪٽر مصمڊف، لوممبا ۽ سوئيڪارنو جهڙو ٿيو ۽ عوامي ليگ پنهنجن تنظيمي خامين، ڪمزورين جي ڪري پنهنجي ليڊر کي آزاديءَ جي صحيح تعمير ڪرڻ لاءِ جسماني طرح بچائي نه سگهي. نتيجي طور خود عوامي ليگ به اڄ فوجي حڪمران جي مقابلي ۾ مخالف بينچن تي ويٺي آهي.

شيخ صاحب ۽ عوامي ليگ کي ڪپندو هو ته سڀ کان پهريان ان آرميءَ کي توڙين ها، جنهنجي تربيت پهرين انگريز آرميءَ جي اصولن تي ٿي

هئي ۽ پوءِ پاڪستان آرميءَ جو حصو بڻي هئي. اها پاڪستان آرمي جنهنڪي تي پيرا پنهنجي ملڪ فتح ڪرڻ جو اعزاز حاصل هو. ۱۹۵۳ع - ۱۹۵۸ع - ۱۹۶۹ع ۾، بنگالي آرمي بهرحال انجو حصو هئي. انڪي به اهي سبق مليا هئا. انڪي به ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ڪرڻ جو ساڳيو تجربو ٿيل هو. انهيءَ ڪري انهيءَ آرميءَ جي ڪابه ضرورت نه هئي.

ٻئي نمبر تي مڪتي باهميءَ جي مجاهدن کان هٿيار وٺڻ. بدران، انڪي باقاعدي هڪ محافظ تنظيم ۾ تبديل ڪن ها ۽ انجي ذريعي ئي ملڪي امن و امان جو مسئلو نبيرين ها. پراڻي بيرو ڪريسيءَ بدران بنيادي تبديليون پيدا ڪري نظام هلائڻ ۾ انقلابي ترقي پسند ڪارڪنن کي شريڪ ڪن ها، ته جيئن انهن جو عوام سان ويجهو رابطو رهي ها. پر افسوس جو ائين نه ٿي سگهيو ۽ پارٽيءَ سمجهيو ته اسان آزاديءَ جي جنگ کڻي ورتي ته سڀ ڪجهه ٿي ويو. شيخ صاحب جو بنگالي آرميءَ تي حد کان وڌيڪ اعتماد پڻ سندس زوال جو سبب بنيو. مشهور سنڌي اديب موهن ڪلپنا لکيو آهي ته ”اندرا گانڌي کيس ٻڌايو ته هن (اندرا) شيخ مڃيب کي اڳواٽ چٽاءُ ڏنو هيو ته بنگالي فوج سندس تختو اونڌو ڪرڻ جو منصوبو ٺاهي ورتو آهي پر مڃيب ان چٽاءُ تي ڪوبه ڌيان نه ڏنو ته ڪو بنگالي فوج به سندس خلاف اهڙو قدم ڪڍي سگهي ٿي جنهن آرميءَ کي هن ٽيهه لک عوام جي قرباني ڏيئي پاڪستان کان آزادي ڏياري وڌا عهدا ماڻڻ جا موقعا موجود ڪري ڏنا آهن.“ سندس اهو حد کان وڌيڪ بنگالي فوج تي اعتماد کيس مهانگو پيو. ۽ بنگلاديش، آرميءَ جي قبضي هيٺ هليو ويو. جتان اڄ ڏينهن تائين نه نڪري سگهيو آهي ۽ خبر ناهي اتي عوامي راڄ جي ڪبوتر جي نڙي اڃان ڪيترو وقت فوجي ديو جي قبضي ۾ رهندي. بنگلاديش تي فوج جي انهيءَ قبضي کي ڏسي هتي پاڪستان ۾ ڪافي ترقي پسند ڌريون به اهو چئي رهيون آهن ته آزاد ٿيڻ سان بنگالين کي ڇا مليو. ۽ ٻين لفظن ۾ بنگال جو آزاد ٿيڻ وارو عمل غلط هو. اها پرويگنڊا ساڄي ۽ کاٻي ٻنهي ڌرين طرفان ٿي رهي آهي. کاٻي ڌر وارا اهو دليل ٿا ڏين ته اتي جي آزاديءَ جو ڦل عوام کي ڪونه مليو ۽ ساڄي ڌر وارا چون ٿا ته بنگالي هتي وڌيڪ سڪيا هئا آزاد ٿيڻ جي پيٽ ۾.

حيرت رڳو انهيءَ ڳالهه تي آهي ته فوجي قبضن دنيا جي گهڻو

ڪري انهن سڀني ملڪن ۾ ٿيا آهن جتي آزاديءَ جي ويڙهه جي قيادت وڃولي ڪلاس ڪئي ۽ آزاديءَ کان پوءِ اهي پارٽيون اقتدار ۾ آيون جن جو مزاج ذهن ۽ ضمير غير وڃولي ڪلاس وارو هو. پر انهن ملڪن، مثال طور ترڪي، انڊونيشيا، گھانا، زائر، لڀا وغيره جي آزاديءَ واري عمل کي ڪو به ڪاٻي ڌرجو دانشور غلط نه ٿو ڪوئي ته ڪو انهن ملڪن انگريزن، ڊچن، پورچوگيزن ۽ اٽالين کان آزادي وٺي غلطي ڪئي انهيءَ کان بهتر هو ته اهي ملڪ آقاڻن جي قبضي ۾ ئي رهن ها. ۽ ساڄي ڌر کان ڪو خدا جو بندو پڇي ته پوءِ پاڪستان جي باري ۾ ڇا خيال آهي. جتي خدا جي حڪم سان ”مومن“ جي لاق پئي لڳي. پر اتي ٻنهي ڌرين کي سڀ سونگهي ويندو. عوامي ليگ کي نه رڳو جنگ آزاديءَ ۾ مصيبتن کي منهن ڏيڻو پيو پر آزاديءَ کان پوءِ نه رڳو پنهنجي ليڊر کان سندس آل اولاد سميت محروم ٿي ۽ پوءِ اقتدار ته ويو پر هنجي لاءِ هڪ اهڙي اڻ ڪٽ جنگ جو سلسلو ويو ڊگهو ٿيندو. گوليون، قاسيون، ڪرائي جي غنڊن ۽ قاتلن هٿان قتل. عصمت دريون، فوجي ڪورٽن وسيلي ڳرا ڌڻڊ جلوسن جلوسن تي بندش. چندي چاڙيءَ ٿي بندش، ويندي ايتري حد تائين جو جيڪڏهن اها خير سرڪار کي پئجي وڃي ته فلاڻي ماڻهوءَ عوامي ليگ کي هيتري ڪي هيتري مدد ڪئي آهي ته اهو ماڻهو ڪاٺ ۾، مال ملڪيت ضبط. اهڙي قسم جون ڪارروايون رڳو عوامي ليگ کي سياست مان ختم ڪرڻ لاءِ ڪيون ويون پر جڏهن انهن ڪاررواين سان به عوامي ليگ ختم نه ٿي ته پوءِ فوجي درندن هڪ ئي ڌڪ سان عوامي ليگ جا چار چوٽيءَ جا ليڊر جيل ۾ قتل ڪري ڇڏيا انهن ۾ اها اهم شخصيت به هئي جيڪا محبوب جي گرفتاريءَ وقت بنگلاديش جي آزاد حڪومت جي سربراهي ڪري رهي هئي. اها شخصيت هئي تاج الدين احمد جي. محبوب جي خاندان جي خاتمي کان پوءِ هو ٻيو ڪاري وار هو جنهن سان عوامي ليگ کي ختم ڪرڻ لاءِ ليڊرن کان محروم ڪرڻ واري سٽا سٽي ويئي. اهو ڌڪ اهڙو هو جو عوامي ليگ جهڙي جماعت جو وري اڀرڻ ۽ اسرڻ ناممڪن نظر پئي آيو. پر هي جماعت جنهن کي ويهن سالن جو تاريخي پس منظر، بيشمار ڪارڪنن جو اتاهه ۽ عوامي تائيد حاصل هئا، سا ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اهو ڌڪ پچائي ويئي ۽ پنهنجي اثر کي ڪنهن حد تائين بنگالي قوم ۾ باقي رکي سگهي. جيتوڻيڪ قابض سامراج نواز ٽولن اڄ

سوڌو هن جماعت کي هر طريقي سان اقتدار کان ٻاهر رکڻ ۽ آزاد بنگلاديش جي تعمير کان روڪڻ جا سڀ انتظام پئي ڪيا آهن ۽ صرف عوامي ليگ کي اقتدار کان ٻاهر رکڻ لاءِ هن ملڪ جي ننڍڙي ڄمار ۾ چار ڀيرا ملٽريءَ کي اقتدار تي قبضو ڪرڻو پيو آهي. انهن سڀني سختين جي باوجود، انهيءَ ٻار ٻار جي ملٽري آپريشن جي هوندي به هي جماعت اڄ به بنگلاديش جي مضبوط، فعال ۽ وڏي ۾ وڏي پارٽي آهي هوءَ اڄ به بنگلاديش جي عوام جي حقيقي نمائنده پارٽي آهي ۽ هن ۾ وڏي پيماني تي ڪا به گروهه بندي ناهي ٿي. اڄ هن جماعت حقيقي طور سڃاتو آهي ته بنگلاديش جي آرمي هڪ اداري جي حيثيت ۾ بنگلاديش لاءِ فائديمند نه پر نقصانڪار آهي انڪري اهو ادارو ختم ٿيڻ گهرجي. اهي لفظ بنگلاديش عوامي ليگ جي سربراهه شيخ حسينه واجد جا آهن. ۽ شايد ٽين دنيا جي مڊل ڪلاس جي پارٽين مان عوامي ليگ ئي اهڙي پارٽي آهي جنهنجي اڳواڻ انهن سوئرن جي لوڌ واري اداري جي پوري ريت خاتمي جو اعلان ڪيو آهي ته جيڪو ادارو عوام جي ٽيڪس مان پگهار کڻي پلجي ۽ هر وقت پنهنجي عوام کي فتح ڪرڻ جون رٿون تيار ڪندو رهي، اهو بحثيت اداري ختم ٿيڻ گهرجي.

هن وقت بنگلاديش هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ آهي. ان ڪري عوامي ليگ جي پاليسي تحريڪ هلائڻ ۽ مزاحمت ڪرڻ جي اها نه آهي جيڪا پاڪستاني قبضي وقت هئي اهو ئي سبب آهي جو هن وقت عوامي ليگ آئيني ۽ قانوني حدن اندر اليڪشن ۾ حصو وٺي رهي آهي ۽ حصو ورتو اٿس. ان سلسلي ۾ عوامي ليگ جي ليڊر جو چوڻ آهي ته منهنجي پارٽي ۱۱ سالن کان وٺي لڳاتار رستي تي ايجي ٿيڻ ۾ رهي ۽ منهنجي ورڪر ايترو ته سٺو آهي جو هن وقت ان کي ساهي کڻڻ ۽ آرام ڪرڻ جي ضرورت آهي. جهڙي طرح لڳاتار محنت سان هڪ فرد ٽڪجي پوندو آهي، اهڙيءَ ريت ڪڏهن ڪڏهن قومون، جماعتون ۽ پارٽيون به ٽڪجي پونديون آهن. ان ڪري کين مورچن مان ٻاهر ڪڍي عام رواجي زندگيءَ ۾ آڻڻ جي ضرورت هوندي آهي ته جيئن اهي تازا توانا ٿي وري ميدانِ جنگ، ميدانِ تحريڪ ۽ جدوجهد جي شاندار معرڪي ۾ لهي سگهن. وڏن ۾ حصو وٺڻ جو ٻيو سبب اهو آهي ته حاڪم ڌر جي بدمعاشين ۽ ڪميٽيپاين کان عوام ۽ عالمي راءِ کي واقف ڪري سگهجي ته فوجي ڊڪٽيٽر ڪهڙيءَ ريت بندوق، ڌنڌي ۽ ڦٽڪي جي

برترتي قائم رکڻ لاءِ عوام جي امنگن، خواهشن، محبتن ۽ نفرتن کي چٽين ۽ چيپائين ٿا. ۽ انهن کي عوام جي پلائي، قومي پلائي ۽ انسانيت جي ناقابل تبديل حقن ۽ واسطن سان ڪو به واسطو نه آهي. اهو سبب پڻ آهي ته عوام جي همدردين، لاڙن، جوش ۽ جذبي جو اندازو لڳايو وڃي ته اهو ڪيتري حد تائين آزاديءَ جي ماءُ عوامي ليگ سان پنهنجا پاڳ وابستہ سمجهي ٿو.

حقيقت ۾ ڪنهن به جماعت سان عوام جي لڳاءُ جو ڪاٿو ڪرڻ جا وچولي ڪلاس جي جماعتن وٽ به ٿي رستا هوندا آهن. هڪ عام هڙتال جي اڀيل ۽ ٻيو عام چونڊن ۾ حصو وٺڻ. عوامي ليگ فوجي راڄ جي خلاف اهي ٻئي طريقا اختيار ڪري نه رڳو ايشيا ۽ آفريڪا جي ماڻهن کي پر يورپ ۽ آمريڪا جي عوام ۽ فوجين جي سرپرست سامراجي حڪومتن تي پڻ ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته بنگلاديش ۾ عوامي ليگ واحد طاقتور جماعت آهي جنهن سان ئي اتي جو عوام اڃان تائين پنهنجون قسمتون واڳيل سمجهي ٿو ۽ انهيءَ جماعت وسيلي هو پنهنجي خوبصورت خوابن جي سدا ملوڪ تعبير ٿيندي محسوس ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو منهنجي خيال ۾ ٽين دنيا ۾ جتي جتي به عوامي محبتن جي ڦلوريءَ کي فوجي آمرن جي بوٽن هيٺان چيپائيو پيو وڃي انهن سڀني ملڪن ۽ قومن جي جماعتن ۾ عوامي ليگ سڀني کان طاقتور، منظم، هم ڪير ۽ جدوجهد ۾ ثابت قدم رهڻ واري جماعت ۽ تحريڪ آهي جنهن فوجي اداري کي ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ جنهن فوجي جنرلن کي ذهني ۽ اعصابي طرح مڪمل شڪست کاڌل بنائي ڇڏيو آهي. انهيءَ جو واحد سبب آهي ته هيءَ جماعت وچولي طبقي جي جماعت آهي جنهن سان ڪروڙن جي تعداد ۾ غريب ڪارڪن، مزدور، هاري ۽ شاگرد دانشور ۽ ننڍو واپاري گڏ آهي. ۽ انهن سڀني جا خواب اڌورا رهجي ويا آهن ۽ انهن کي آزاديءَ جو اهو ڦل نه مليو آهي جنهن لاءِ هو آزاديءَ جي خونخوار ۽ چٽي ويڙهه وڙهيو هو. ڇو ته فوجي حڪومت جتي ڪٿي سرمايدارن جي نمائندگي ڪندي آهي.

جي۔ ايم سيد شيخ مجيب الرحمان کي هوٽل انٽرڪانٽينينٽل ۾ ڏنل
هڪ ضيافت جي موقعي تي سندس آڌر ڀاءُ ڪري رهيو آهي. شيخ
عزيزالله بيريسٽر وچ ۾ بيٺل آهي. (۱۹۶۹)

مجيب الرحمان جو ورثو

عام طرح جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي ورثي جو ذڪر ڪيو ويندو آهي ته ان ۾ سندس اهل اولاد، موڙي، مال ملڪيت، زمين ۽ جائداد کي ڳڻيو ويندو آهي ۽ پوءِ انهيءَ حساب سان ان کي بدنصيب يا خوش قسمت جا سرٽيفڪيٽ ڏنا ويندا آهن. اهو قانون انهن سڀني اميرن توڙي غريب ماڻهن سان لاڳو آهي جيڪي زندگيءَ جو مقصد انفرادي تصور ڪندا هجن ۽ صرف انفرادي زندگي خوشحاليءَ سان گذارڻ چاهيندا هجن. پر دنيا ۾ اهڙا هزارين ۽ لکين ماڻهو ٿيا آهن ۽ ٿيندا رهندا. جن زندگيءَ جو مقصد ڪنهن اچي اعليٰ ۽ عظيم آدرش جي حاصلات کي بنايو ان لاءِ جدوجهد ڪيائون، ڪي اهو آدرش ماڻي ويا ته ڪي انهيءَ راه ۾ اجل جو شڪار ٿي ويا. اهڙن انسانن ۾ اديب، شاعر، فلاسفر، سائنسدان، سماج سڌارڪ ۽ سياستدان اچي ٿا وڃن، جن کي جلاوطن ڪيو ويو، قاسيءَ چاڙهيو ويو، تيل ڪڙاهي ۾ ڪاڙهيو ويو، گهاٽن ۾ پيڙيو ويو. جيئري ڪلون لاهرايون ويون. ڪٽن، چيٽن ۽ شينهن جو ڪاڇ بنايو ويو. آل، اولاد سوڌو قتل ڪرائي مٿن گهوڙا ڊوڙايا ويا. اهڙن ماڻهن جو ورثو، انساني قافلي جي عام انسانن کان الڳ، ڌار ۽ نرالو ٿيندو آهي، جيڪو غير فاني، دائمي اثر رکندڙ ۽ انسانيت جي ڪيترن ايندڙ نسلن لاءِ روشني ۽ رهنمائي جو ڪارڻ بڻبو آهي. سقراط، عيسائي، فارابي، ابن سيني، فردوسي، ابوالعلي معري، مائڪ، ابو حنيفه، ڪالي داس، منصور، سرمد، شاهه عنايت، لطيف، مارڪس، لينن، گانڌي، مائو ۽ مجيب الرحمان جي ورثي جي ذڪر ۾ مال ملڪيت ڳڻڻ ئي حماقت آهي. انهن جو جيڪو به سرمايو آهي سو آهي سندن فڪر جي روشني، سندن جدوجهد، سندن تخليقون، سندن خدمتون، قومن، ملڪن ۽ انسانيت لاءِ. جيڪي دائمي آهن، ديرپا آهن ۽ سدائين تاريخ جي صفحن ۾ ياد رهڻ واريون آهن ۽ پڻ انسانيت جي تاريخ جون محرڪ قوتون ٿي رهنديون.

(۱) شيخ مجيب الرحمان جو سڀ کان وڏو ورثو آهي. بنگالي قوم

کي غلاميءَ جي دشمن، منظم ۽ فعال قوم بنائڻ، منجهائن خوف، بزدلي،

لالچ ۽ ذلت وارا لاڙا تڙي ڪيڏ. بڪ ۽ بيروزگاري، ڪمزوري ۽ ٻانهپ جي خلاف سورهيائيءَ سان جدوجهد ڪرڻ ۽ پنهنجي شاندار جياپي لاءِ ايڏي بلنديءَ واري جدوجهد ڪرڻ جو، ان واٽ ۾ مال ملڪيت، جان ۽ عصمت لٽائڻ جي ڪا به پرواهه نه ڪرڻ. اها بنگالي قوم جنهنجي ڪامڻي هڪ روپي تي پاڪستاني واپاري، دانشور، آفيسر ۽ فوجي سولجر کي پنهنجو جسم آڇيندي هئي، جتي اوڀر جي ڇانورن تي بنگالي ٻار پاڻ ۾ وڙهندا هئا، جتي هڪ نوڪر جي پگهار ۾ چار بنگالي ڪمائڻ لاءِ مٿون ڪندا هئا ۽ جتي ڊبل روٽيءَ جي ٽڪري لاءِ هڪ بنگالي عورت سڄو ڏينهن پنجابن جا ڪچا ڌوئيندي هئي، محبب ان صدين جي پيڙيل نپوڙيل قوم کي هڪ نئين نڪور، بهادر ۽ دشمن جي اکين ۾ اڪيون وجهي ڳالهائيندڙ قوم بنايو. جنهن تمام مختصر وقت ۾ دنيا جي ٻي مثال جنگ وڙهي آزادي حاصل ڪئي.

(۲) ٻيو نمبر شيخ محبب الرحمان جي ميراث آهي آزاد بنگلاديش جو وجود ۽ قيام. بنگال، جنهن ۱۷۵۷ع ۾ سراج الدوله جي شهادت سان پنهنجي شاندار آزادي وڃائي هئي جنهن جي ڪيٽن ۽ چيٽن تي غير ملڪي قبضو ۽ تسلط قائم ٿي ويو هو جنهن جي صنعت ۽ اقتصاديات کي تباهه ڪيو ويو هو. جنهن جي ڪاريگرن جا هٿ وڍايا ويا هئا ۽ ملهه جي ڪارخانن کي باهيون ڏنيون ويون هيون ۽ انهن جي واپسيءَ لاءِ ٻن سو سالن کان بنگال جي هزارها پٽن ۽ ڌيئرن لوند ڪانڊاريندڙ قربانيون ڏنيون هيون، رت ۽ باهه جي راند ڪيڏي هئي. گنگا ۽ ميگهنا جي ٻيلن ۾ آزاديءَ جي ويڙهه وڙهندي پنهنجون عمريون ڏنيون هيون پر آزاديءَ جو صبح ڏسي نه سگهيا هئا. جنهن آزاديءَ لاءِ نذرل ۽ تيگور جا گيت مدتن تائين فضائن ۾ لهرون پيدا ڪندا رهيا هئا. اها آزادي محبب الرحمان وٺي ڏيکاري ۽ بنگال جي آزاد جهنڊي کي هن اقوام متحده ۾ پهچايو. جڻ بنگال جي سرزمين جا صبح ۽ سانجهيون، سڻيءَ جي ڪيٽن جي سرهاڻ ۽ سونهن، ڪنوارن گيتن جا ٻول ۽ رنگ رتول، مانجهن جا راڳ ۽ روپ، سارين جي فصل جي ساوڪ ۽ لوڏ، محبتن جا رساما ۽ سرچاءَ، چانڊوڪين ۾ ڌڙڪندڙ دٻن جا جذبا ۽ احساس، زندگيءَ جون پيڙائون ۽ پريتون، هارين جي پگهر هائڻن جسمن جا ٻل ۽ گهنج، مزدورن جي دونهاڻيل جشن جا عذاب ۽ اذيتون، آزاديءَ جي ڪيوترن جا قتل جسم ۽ رت ڳاڙيندڙ ٻر، صدين کان جنهن سرهي سمي ۽ جنهن سور وير لاءِ واجهائي رهيا هئا. سو اچي ويو ۽ اهڙي شان سان آيو جو بنگال جي سرزمين تي

محبوب ۽ پٽو

آزاديءَ جي سچ جو تالھ پنهنجن هٿن ۾ کنيو آيو، غلامي ۽ ڪوڄھائپ جي ڏاڻڻ دانھون ۽ ڪيڪون ڪندي زنجيرن ۾ جڪڙجي، غلام پٺائيندڙ ڪوڄھن ماڻھن ڏانھن ڀڄي ويئي. مسرتن ۽ محبتن جا ڪيئي گل ٽڙي پيا. پيار ۽ پنھنجائپ جا ڪيئي ڪنول ڪڙي پيا. اھو شيخ محبوب الرحمان جو روحاني ۽ ثقافتي ورثو اھڙو آھي جنھن کي نہ رڳو سندس قوم پر پوري دنيا ۾ آزاديءَ لاءِ وڙھندڙ ۽ سوچيندڙ قومون ساھ سان ساندينديون ۽ ان جو دل جي سچاين سان قدر ڪنديون.

(۲) قومي آزادي لاءِ وڙھندڙ سموري دنيا جي قومن لاءِ شيخ محبوب الرحمان جو ورثو ۽ پيغام آھي سندس شاندار، سورهياڻيءَ واري عالمي سامراج ۽ ان جي پٺن سان مزاحمت، مقابلي ۽ دشمنيءَ وارو سدا چمڪندڙ ڪردار، پنھنجي قوم سان پيار، پنھنجي ڌرتيءَ سان محبت ۽ انجي آزاديءَ لاءِ بي ڊپائي ۽ بهادريءَ سان جدوجھد ڪرڻ. دنيا جي تاريخ ۾ اسان جي دور جو ھي انسان ائين ٿو محسوس ٿئي تہ رڪ جي دماغ ۽ ماڪ جھڙي دل وارو ماڻھو ھو. ھن جي ھڪ پاسي عذاب ۽ اذيت جا تياس ھئا، قاسيءَ جو تختو ھو. سامھون ڪوٽيل قبر ھئي، آگھاڙي جسم سان برف جي نادين تي لپٽيل ھو تہ ٻئي پاسي حاڪم قوم جي حسينائن جون مُرڪون، سنگ مرمر جھڙا جسم، دولت ۽ عياشيءَ جا سمورا سامان ھئا. پر ھن چيو ”سڀ ڪجھ جھنم ۾ وجھو. مون کي ماري ڇڏي. پر آئون آخري مطالبو اھو ٿو ڪريان تہ مون کي مارڻ کان پوءِ منھنجو لاش بنگال جي سرزمين ۾ پورجو.“ شايد ھن آقائن جي سرزمين تي پورجڻ پسند نہ ٿي ڪيو تہ ان ۾ سندس مڙھ کي قرار نہ اچي ھا يا شايد ھن آزاديءَ جي سورمي ڪنھن ڌارڻي ملڪ جي سرزمين پنھنجي قبر لاءِ بہ غصب ڪرڻ نہ ٿي چاھي. ڇو تہ غلاميءَ تي راضي يا ڪنھن کي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙڻ ھن جي مذھب جي ئي خلاف ھو.

پيپلز پارٽي

ھي پارٽي ھڪ شخص جي پيدا ڪيل ھئي. ھن پارٽيءَ اقتدار ۾ اچڻ کان اڳ ۾ ڪا بہ ڊگھي جدوجھد نہ ڪئي ھئي، ۽ نہ ئي وري عوامي ليگ وانگر ڊگھي سفر جي ذريعي ھن پنھنجي ڪا ليڊر شپ ئي پيدا ڪئي ھئي. اھوئي سبب آھي جو ھن پارٽيءَ کي جڏھن جناب پٽي جنم ڏنو، تڏھن ھن ۾ جيڪي بہ شخص شامل ٿيا يا اڳتي ھلي شريڪ ٿيندا ويا، سي سڀ گھڻو

ڪري اهڙا هئا جيڪي پنهنجي پنهنجي حلقن مان اڳيئي ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان اليڪشن ۾ بيا چونڊبا هئا ۽ پارٽيءَ جو باني خود سنڌ جي هڪ مشهور جاگيردار، نواب ۽ سر جو پٽ هو ۽ ڪافي وقت اقتدار ۾ رهي چڪو هو. ان ڪري هن پارٽيءَ، نعرا جيتوڻيڪ ترقي پسند ڏنا، پر سندس مزاج، ڍانچو، تعمير ۽ عهديدارن جي حيثيت ڏسي چئي سگهجي ٿو ته هيءَ پارٽي جاگيردارن ۽ وڏيرن جي پارٽي هئي. جڏهن اُنون هي لکي رهيو آهيان ته هي پارٽي جاگيردارن ۽ وڏيرن جي پارٽي هئي ته ان وقت سمجهڻ گهرجي ته هن پارٽيءَ ۾ ۱۹۴۷ع کان اڳ وارا وڏيرا نه پر ۱۹۷۰ع وارا وڏيرا هئا. ۽ ۱۹۷۰ع ۾ سنڌ اندر اهي وڏيرا سنڌي قوم جي اڳواڻي ڪري رهيا هئا جيڪي آڪسفورڊ ۽ ڪئمبرج يونيورسٽين جا پڙهيل هئا ۽ جيڪي دنيا جي تمام گهڻي سياسي ڄاڻ ۽ علم وارا هئا ۽ جن جي سامهون ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي انقلابي جدوجهد، جمهوري تحريڪون ۽ آزاديءَ جون جنگيون گذريون هيون. ان ڪري هنن پنهنجي رجعت پسندانہ نظام ۽ ڦرلٽ واري سرشتي کي باقي رکڻ لاءِ انقلابي نعرن ۽ ترقي پسندانہ طريقن کي اختيار ڪيو. انهن نعرن ۽ طريقن جي آڌار تي هنن پنهنجي قوم جي قومي حقن کان مڪمل انڪار ٿي ڪيو. عوام جي سامهون ڪو به واضح آئيني خاڪو نه ٿي رکيو ۽ سماجي جوڙجڪ جو ڪو چٽو تصور پيش نه ٿي ڪيو. سنڌ ۽ پنجاب جي سمورن وڏيرن پنهنجو ظالمانہ ۽ اُرھ زورائيءَ وارو صديون پراڻو نظام نه رڳو هن پارٽيءَ ذريعي بچندو ٿي ڏٺو پر پاڻ وڌيڪ مضبوط ۽ سگهارو ٿيندو ٿي ڏٺو. انڪري اهي فوج در فوج آل اولاد سميت هن پارٽيءَ ۾ شامل ٿيندا ويا، ۽ پارٽيءَ جي سموري ڍانچي تي قبضو ڪري ورتائون.

جيئن ته هي پارٽي ڪنهن ڊگهي جدوجهد وسيلي اڳتي نه آئي ۽ صرف هڪ شخص جي پيداوار هئي، اهو شخص خود به سياست جي مٿانهين منزل تي ڪنهن ڊگهي سياسي تربيت، جيلن، قيدن، بڪ هڙتالن، مظاهرن ۽ جلوسن ذريعي نه پهتو هو، پر ايشيا جي هڪ بدترين آمريت جي پيداوار ۽ آمر جي خوشامد جي ڪرشمه سازيءَ جو نتيجو هو. ان ڪري هو نه پارٽيءَ وٽ جوابدار هو ۽ نه ئي هن پارٽيءَ ۾ ليڊر شپ جو ڪو ڪيڊر تيار ڪرڻ مناسب سمجهيو ٿي. هن پارٽيءَ جي هر ڪارڪن ۾ اها توقع ٿي رهي ته اهو سندس ذات جو وفادار هجي ۽ سندس ئي گڻ ڳائيندو رهي ۽ رڳو وٽس ئي

جوابدار هجي. ظاهر ڳالهه آهي ته اهڙي قسم جي پارٽي ئي پنجاب جي چوڌري ۽ سنڌ جي وڏيري جي مزاج مطابق ٿي سگهي ٿي. انهيءَ سان گڏ اهو پراڻو هاري ورڪر، سماجي ورڪر، ۽ مزدور ليڊر به هن پارٽيءَ ۾ ڌڙا ڌڙ اچڻ لڳو. جيڪو گهڻو وقت اڳ ۾ ئي همت ۽ حوصلو هاري ويٺو هو ۽ هاڻ جنهن جو ڪم رڳو گاريون ڏيڻ، وڏيرن کي بليڪ ميل ڪرڻ ۽ ڳاڙهن ٻوڙن تي مارڪسزم جو مصالحو پرڪڻ وڃي رهيو هو. انهيءَ سان گڏ هن پارٽيءَ کي ملٽري آفيسر شاهي، مغربي سراغ رسان ادارن ۽ هٿيارن جي سوداگرن جي پريور ٽائينڊ ۽ پئيرائي حاصل هئي، جيڪي هن علائقي ۾ پنهنجي دائمي مفادن جي حفاظت ڪرڻ جا خواهشمند هئا.

اهوئي سبب آهي جو هڪ وڏيرن جي پارٽيءَ ۾ جيڪي خاصيتون هئڻ گهرجن، سي سڀ هن پارٽيءَ ۾ موجود هيون ۽ آهن. مثال طور جنهن وقت هيءَ پارٽي تخليق ٿي ماڻهن جي سامهون آئي، ان وقت هن علائقي ۾ قومن جي وجود ٿي منڊيٽرو قريل هو. قانوني طرح هر ڪنهن ماڻهوءَ کي سنڌي، پنجابي، پٺاڻ ۽ بلوچ سڏائڻ ۽ لکن جي حق کان محروم ڪيو ويو هو. ٻولي، تهذيب، تاريخي هيرن ۽ مادي وسيلن تي قومن جو ڪو به حق نه هو. اهي سڀ شيون مرڪز نالي هڪ ڏائڻ ۽ الاهي غيبت هڙپ ڪيو ويئي هئي. پر هن پارٽيءَ نه رڳو پٺاڻن ۽ پروچن جي حقن کان انڪار ٿي ڪيو، پر سنڌي ليڊر جي پاڇي ۾ پلجندڙ هن چنڊال خوبصورت لفظن، اڏائڻ، اشارن ۽ مرڪن وسيلي سنڌي قوم کي موٽ ٿي ڪيو ۽ قومي حقن کان پوريءَ ريت غداري ڪندي ٿي رهي. هن وٽ قوم، زبان، تهذيب ۽ قومن جا مالي ۽ مادي وسيلا ڪجهه به نه هئا. هن پارٽيءَ به رڳو پاڪستان جو لفظ ٿي اڇاريو ۽ غريب غريب جو نعرو. ۽ انهن ٻنهي نعرن جي چيڊ ڪرڻ جي ڪنهن کي به اجازت نه هئي. ۽ جنهن به انهن مسئلن تي ڳالهائڻ چاهيو ٿي، سو عوام دشمن ۽ رجعت پسند هو.

ايڏي مهر سان رجعت پسند ۽ بدبودار چيڻي جهڙي سرشتي ۽ ڪرپتيءَ جهڙن ارادن تي چانديءَ جا ورق ۽ سينٽ هنيو ويو، جو اهي بلڪل اهڙا دلڪش نظر اچڻ لڳا جهڙا وڏيرن جا جسم ۽ لباس هوندا آهن، جيوئيڪ انهن جا اندر ڪارا، مڪر ۽ فريب ڪاريءَ جا اڏا هوندا آهن.

77

رهي ۽ قومي حقن ۽ اختيارن سان غداري به ڪندي رهي. وڏيرا شاهيءَ تي بدل پارٽيءَ جي اها خصوصيت هوندي آهي. ڇو ته وڏيري لاءِ اداري، تنظيم، قوم ۽ ماڻهن سان وفاداري يا جوابداري ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي، جڏهن ته هڪ فرد سان وفاداري، جي حضوري، چمچاگيري ۽ ان وٽ جوابدار رهڻ، هن لاءِ تمام سولو، آسان ۽ ان جي دل وٽان آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو نه رڳو پارٽيءَ جي اندر هڪ بدترين آمريت ۽ آبيشاهيءَ جنم ورتو، پر پوري ملڪ تي هڪ قسم جي وحشيانه ۽ بي رحم آمريت مسلط ٿي ويئي. عوام ڏانهن پارٽي ۽ ان جي اڳواڻن جو لاڙو فاتح حڪمرانن کان وڌيڪ جارحانه ۽ ڪنورٽا سان ڀريل ٿيندو ويو ۽ ماڻهو وڏيرن، آفيسر شاهيءَ ۽ آرميءَ جي ڏاڍ جي گهاٽي ۾ پيڙجڻ لڳا. وڏيرا شاهيءَ واري سماج جي هڪ خاصيت اها به آهي ته اهو نه رڳو طاقت ۽ تشدد وسيلي ماڻهن کي چيپائيندو آهي، پر باضمير ماڻهن کي ذليل خوار ڪري انهن جي عزت نفس کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.

اهو سڀ ڪجهه پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت ۾ کليل طريقي سان ۽ فخر ۽ انداز ۾ ٿيندو هو. سياسي ماڻهن جي وات تي ڪرپٽيءَ جا ٽوڪرا ٻڌڻ، سياسي ليڊرن سان بدفعليون ڪرائڻ، ورڪرن جي مائٽن کي عورتن سميت ٿاڻن تي گهرائي بند ڪرڻ، عورتن جي شلوارن ۾ ڪٽا ۽ سانڍا وجهڻ، ڪارڪنن جا ڪارا منهن ڪري، گڏهن تي ويهاري، شهرن ۾ گشت ڪرائڻ وغيره. پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت جا عام مشغلا هئا.

اهي آهي ساڳيا طريقا آهن، جيڪي سنڌ ۾ بدترين جاگيرداري دور جي فاتحن، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن سنڌي قوم سان اختيار ڪيا هئا ته جيئن عوام جي عزت نفس کي ايترو ختم ڪيو وڃي، جو اهو حاڪمن جي خلاف ڪا به سرڪشي نه ڪري سگهي ۽ اهوئي ساڳيو مقصد پيپلز پارٽيءَ جي وڏيرن جو هو، جيڪي نه رڳو پارٽيءَ جي عهدن تي قابض هئا پر وزارت ۽ اسيمبليءَ جي ميمبرين، گورنرين ۽ ٻين بااختيار عهدن تي قابض ٿي ويا هئا. اهي پارٽي، حڪومت ۽ ملڪ جي عهدن تي ويٺل سنڌ جا ليڊر پوريءَ ريت جمهوريت جا ابن ڏاڏن ۽ پڙ ڏاڏن کان وٺي دشمن هئا. انهن پارٽيءَ ۾ ۽ پڻ حڪومت ۾ شامل هر شخص، مخلص ۽ ابوجهه ڪارڪن کي ڪرپٽ بنائڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو. جن به ماڻهن ظلم، بدمعاشي ۽ ڪرپشن جي

لعنت جي انهيءَ طويل جلوس ۾ شامل ٿيڻ کان نابري واري، ڪاري کي اچو چوڻ کان انڪار ڪيو، تن کي يا ته گوليءَ جو بک بنايو يا عزت نفس کان محروم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. انهن حرين جي باوجود جن ڪنڌ جهڪائڻ کان انڪار ڪيو، جن به پيشانين اقتدار جي چائنٺ تي شڪراني جو سجدو ڪرڻ پنهنجي لاءِ، پنهنجي قوم لاءِ، سياسي ڪردار لاءِ، هاجيڪار ۽ آب گهاٽ ڪرڻ برابر سمجهيو، تن لاءِ انذار پونرن جا دروازا کوليا ويا. ججن جا قلم روڪيا ويا ۽ پوليس جي ڏنڊي کي چوٽ ڇڏيو ويو، اسيمبليءَ کان وٺي عدالت تائين عربيءَ جي هن قول جو پڙاڏو گونجڻ لڳو ته ”انا ولا غيري“ يعني ”مون کان سواءِ ڪو به نه!“ پارٽيءَ جو ليڊر هميشه اهو چوندو هو ته ”مون هي ڪيو، مون هو ڪيو!“ هيءَ پارٽي جيڪڏهن چڱي آهي ته انجو واحد سبب اهو آهي جو ان کي هڪ غير معمولي ماڻهوءَ جنم ڏنو آهي، نه انڪري ته هي پارٽي سٺي آهي ان ڪري ان مان ههڙين خوبين وارو ليڊر پيدا ٿيو آهي ۽ عام ورگر جيڪو جمهوري تربيت ۽ جدوجهد کان سواءِ ڪورو هو سو به پارٽيءَ جي ڳالهه ڪرڻ بدران سدائين سندس ليڊر جا ڪارناما ڳڻائيندو هو، جيڪو ورگر جي نظر ۾ ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ کان هن وقت تائين صرف اهو هڪڙوئي اهڙين خوبين وارو پيدا ٿيو آهي.

نتيجي طور ماڻهو، قوم ۽ پارٽي سڀ پس منظر ۾ هليا ويا. صرف ليڊر اڪيلو اخبارن جي صفحن ۽ ٽيليويزن جي اسڪرين تي رهجي ويو. آخر ايڏن دل ڪش جمهوري نعرن جي باوجود ائين ڇو پئي ٿيو؟ ايڏي جمهوريت دشمني ۽ ايڏي عوام بيزاري ڪيئن پيدا ٿي؟ ايڏو پارٽيءَ سان ڇو هاجو ڪيو ويو، جنهن پارٽيءَ سان سياسي طرح ڀتيم عوام پنهنجيون صدين جون خواهشون لاڳو ڪيون هيون؟ انجو واحد ۽ اڪيلو سبب هي آهي ته مارڪسزم جي اصطلاح ۾ جمهوريت جو مطلب آهي جاگيرداري ۽ وڏيرا شاهيءَ جو انڪار ٿيڻ، انهن جي سياسي طاقت کي ٽوڙڻ ۽ سماجي طرح انهن کي پوئتي ڪرڻ ته جيئن اهي سياسي، مالي ۽ سماجي مرتبي، طاقت ۽ حيثيت جو فائدو وٺي عوام جا حق غصب نه ڪن ۽ ماڻهن جي ڪنڌن تي سوار ٿي، انهن کي انساني حقن کان وانجهيل رکي، باوقار جياپي جون راهون بند ڪري، کين غلام، محڪوم ڪن. کين زبان کولڻ جي اجازت نه ڏين ۽ سياست مان پوريءَ ريت ماڻهن کي بيدخل ڪري ڇڏين.“ مارڪس اهو

تجزيو مغربي جمهوريت لاءِ ڏنو هو، ڇو ته اها جاگيردار، وڏيري ۽ ڪليسا جو اثر ختم ڪري وجود ۾ آئي هئي ۽ جتي به وڏيري جاگيردار ۽ ڪليسا (مذهب) جو اثر پريور طريقي سان موجود هوندو ۽ جيڪو ماڻهو، پارٽي ۽ نظريي دان انهن جي پاڇي ۾ جمهوريت هلائڻ ٿو چاهي، سو حقيقت ۾ ماڻهن سان غداري ۽ دوکو ٿو ڪري. اهو ئي سبب آهي جو يورپ توڙي آمريڪا ۾ جاگيردار جي سياست ۾ اثر کي ختم ڪرڻ سان گڏ ڪليسا کي به سياست مان بيدخل ڪيو ويو آهي. هندوستان ۾ جمهوري سرشتي جي زنده رهڻ جا ڪارڻ به اهي آهن ته هنن جاگيرداري ختم ڪئي ۽ انهيءَ سان گڏ سياست ۽ ملڪي معاملن ۾ مندر ۽ مسجد جي بيدخليءَ جا به قانون ۽ قاعدا ٺاهي ڇڏيائون. انهن جي پيٽ ۾ جتي به سياست ۾ جاگيرداري ۽ مذهب جي مداخلت آهي، اتي جمهوريت هڪ اهڙي خوبصورت خواب وانگر آهي، جنهنجي پنهنجي ڪا به تعبير نه ٿي سگهي هجي.

پيپلز پارٽيءَ جيتوڻيڪ جمهوريت جي دعويٰ ٿي ڪئي، پر هن جي سموري ڍانچي تي اوطاق ۽ اوتارو قبضو ڄمايو ويٺا هئا. پارٽي پوريءَ ريت جاگيردار ۽ وڏيري جي چنبي ۾ هئي، جنهن جي هٿ ۾ عليءَ جي تلوار هئي ۽ اهڙي مقدس تلوار جڏهن جاگيردار جي هٿ ۾ هجي ته اهو جاگيردار ۽ اها پارٽي جمهوريت جا وڏا ويري ثابت ٿيندا آهن، ۽ اها پارٽي سنڌ عورت وانگر هوندي آهي، جنهن مان ڪو به ليڊر پيدا نه ٿو ٿي سگهي. اهو ثبوت پيش ڪرڻ جي ڪا به ضرورت ناهي ته پيپلز پارٽي جي قيادت يا حڪومت تي مڪمل وڏيرن جو قبضو هو. انهيءَ لاءِ اوهان کي ۱۹۷۰ع توڙي ۱۹۷۷ع ۾ پارٽيءَ جي اسيمبلي ميمبرن ۽ وزيرن جا نالا ئي ڪافي ثبوت موجود ڪري ڏيندا ۽ وڌيڪ ڪنهن گهڻي ڪوجنا ۽ مٿي ڪٿ جي ضرورت نه رهندي. انهيءَ جو نتيجو ڪهڙو نڪرڻو هو، اهوئي ته ملڪ مان جمهوريت جو لاش جيڪو پاڪستان ٺهڻ شرط ئي لاش هو، سو پٽي صاحب جي لاش سان گڏ دفن ٿي ويو هميشه هميشه لاءِ!

هيءَ پارٽيءَ جيئن ته وڏيرا شاهيءَ جي پارٽي هئي، جنهن کي جدوجهد جا ڪي به مثبت بنياد نه هئا ۽ اڄ جي دور ۾ جدوجهد جا مثبت بنياد صرف ٻه آهن (۱) نيشنلزم (۲) سوشلزم. هن پارٽيءَ وٽ سنڌي، بلوچ، پختون ۽ بنگالي نيشنلزم لاءِ ڪا به گنجائش نه هئي ۽ نه رڳو ان وقت انهن شين جي گنجائش نه هئي پر اها انهن جي سخت دشمن پڻ هئي. ۽

هن کي ميدان ۾ ئي ان لاءِ لائو ويو هو ته جيئن اها قوم پرست طاقتن کي ختم ڪري. ”قوم پرستي“ جيئن ته سياسي سائنس ۾ چئبو ئي ”سامراجيت جي مختلف شڪلين ۽ صورتن جي خاتمي لاءِ ٿيندڙ جدوجهد“ کي آهي. ۽ هيءَ پارٽي جيئن ته قوم پرستيءَ جي خلاف هئي، ان ڪري هي لازمي طرح نه رڳو هن علائقي ۾ پر عالمي سطح تي سامراجيت نواز ۽ رجعت پسند ڪئمپ جي طرفدار هئي. شاهه ايران ۽ شاهه فيصل هن ڇا سرپرست هئا. آمريڪا مان آيل هدايتون هتان ئي ورهائيون هيون.

ڪنهن به جدوجهد جو پيو مثبت بنياد آهي، سماجي انصاف، بالادست طبقن ۽ سرنديءَ وارن ٽولن جو زور ٽوڙڻ. اهو نقطو جيتوڻيڪ پارٽيءَ جي پروگرام ۾ شامل هو، پر پوءِ ته رياستن جاسپ وسيلا اچي ويا وڏيرن جي هٿ ۾ ۽ مٿان، اسلامي سوشلزم تيار ٿي اچي نازل ٿي ۽ مذهب کي سياست ۾ سائنس نموني سان داخل ڪري جدوجهد جي انهيءَ بنياد کي به ضايع ڪيو ويو ۽ پوريءَ ريت شاهه فيصل جي هٿ تي بيعت ڪئي ويئي ۽ سماجي ڍانچي جي باري ۾ هيڪاري وڌيڪ مونجهارا پيدا ڪري زندگيءَ جي نظام کي پرستش ۽ پوڄا لائق بنايو ويو. پوڄا جيڪا رب العالمين کان شروع ٿي اچي پارٽيءَ جي وزير تي پهتي ٿي. دولت جي پوڄا، پرمنت جي پوڄا، عهدي جي پوڄا، سامراج جي پوڄا، طاقتور جي پوڄا، فوجي ڌنڊي جي پوڄا ۽ خوف! ائين ڪئي سمجهجي ته هن پارٽيءَ جي جدوجهد جا بنياد هئا، پرستش ۽ خوف! جنهن به شيءِ جا بنياد ٿي پوڄا ۽ خوف تي هجن، اتي عقل ۽ علم جي گهٽ گنجائش هوندي آهي، بنهه ڪين جيتري به نه، ڇو ته علم ۽ عقل انسان کي مونجهاري، بي يقيني ۽ جهالت مان ڪڍي سلجھاءِ، يقين ۽ روشنيءَ ۾ آڻين ٿا ۽ جتي يقين، سلجھاءِ ۽ شعور هوندو آهي، اتي پوڄا ۽ پٽو نه هلي سگهندا آهن. ان ڪري وڏيرو ۽ جاگيردار علم ۽ عقل جا رستا روڪيندو آهي ته جيئن عوام جانورن مان بدلجي انسان نه ٿي پون ۽ سندس ڏاڍ جي لٽ جو مٿو پڇي نه ڇڏين. پيپلز پارٽي به علم ۽ دانش جي ازل کان دشمن هئي. آهي ۽ رهندي. ان لاءِ جو ان طريقي سان ان جا بنياد بچي سگهن ٿا. اهوئي سبب آهي جو پيپلز پارٽيءَ جي وجود ۾ اچڻ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين خاص ڪري سنڌ ۾ علم ۽ دانش سان واسطو رکندڙ ڪو به شخص يا ٻين لفظن ۾ ڪو عالم، دانشور اديب ۽ شاعر هن ۾ شامل ڪو نه ٿيو، سواءِ هڪ اڌ آواره مزاج شاعر جي!..

هن ئي پارٽيءَ جي حڪومت ۾ عالمن اديبن ۽ دانشورن کي جيترو هيسايو ۽ دٻايو ويو، اوترو شايد ئي اڳ ڪڏهن دٻايو ۽ هيسايو ويو هجي. ڪتابن، رسالن، اخبارن تي توڪ جي حساب سان بندشو پونديون رهيون. اهو ان ڪري ته علم ۽ دانش وڌيري جي نظام جي ئي ابتڙ آهن. يوٿيورسٽين ۾ ڪرپشن جا اڏا قائم ڪري شاگردن کي پوڄا تي هيرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ته جيئن اهي علم بدران وڌيري کي سلام ڪندا رهن.

انهيءَ حال واري پارٽيءَ جو جڏهن مذهبي جنون ۾ مبتلا گروهن سان ٽڪر ٿيو ته جيئن ته ان جي اقتدار ۾ رهڻ جا ڪي به مثبت بنياد نه هئا، ان ڪري هن پارٽيءَ فوج کي خوش رکڻ لاءِ، ڪيس ايتڙ ٻنهي هٿياربند ڪرڻ جي اميد ڏيکاري ته جيئن ان طاقتور گروهه کي پنهنجي هٿ ۾ رکي سگهجي. اهو وقت هو جڏهن هن پارٽيءَ جي سرپرست طاقت هن کي هٽائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ جنهن فوجي گروهه کي خوش رکڻ لاءِ پيپلز پارٽيءَ وڏي طاقت جي ناراضگي ڪئي، اهو فوجي گروهه ئي سندس زوال جو ڪارڻ بڻيو. جڏهن اهو سڀ ڪجهه ٿي رهيو هو، ان وقت هن پارٽيءَ ايندڙ اليڪشن ۾ گهڻيون سيٽون کٽڻ جي حڪمت عملي پئي تيار ڪئي، ڇو ته هن پارٽي ۾ اها صلاحيت ئي ڪا نه هئي جو اها ڪنهن ٻي جدوجهد لاءِ تيار ڪري سگهجي.

اصل ۾ دنيا ۾ جيڪي متحرڪ ۽ منظم جماعتون هونديون آهن، تن ۾ اها صلاحيت هوندي آهي ته اهي ڏکين وقتن ۽ مشڪل حالتن ۾ پنهنجي جدوجهد جون شڪليون تبديل ڪري سگهن ۽ ويڙهه جون صورتون مٽائي سگهن. جيئن ته پيپلز پارٽيءَ جي تنظيم ۽ تربيت صرف ووٽ وٺڻ ۽ عقيدتي پرستيءَ تي رکيل هئي ان ڪري هن ۾ اها صلاحيت ئي پيدا نه ٿي سگهي جو اها عوامي ليگ وانگر پنهنجي جدوجهد جون صورتون ۽ شڪليون تبديل ڪري، دشمن ٽولڻ تي وار ڪري سگهي. ان ڪري اها نه رڳو مخالفت طاقتن جي بلڪل جو مقابلو نه ڪري سگهي، پر پنهنجي ليڊر کي به بچائي نه سگهي. پارٽيءَ جي انهيءَ وڏيرا شاهيءَ واري هاڻيڪار ڪمزوريءَ جي، مخالف طاقت کي پوري خبر هئي، جنهن ڏاڍي آرام ۽ اطمينان سان پارٽيءَ جي ليڊر ۽ بانيءَ کي ڪورٽن ۾ گهلي گهلي ختم ڪري ڇڏيو ۽ پارٽي ڏسندي رهي، ڪن آسماني سهارن لاءِ، ڪن ٻاهرين ڇاپي مارن جي انتظار ۾! جيڪڏهن هي پارٽي ڪنهن ڊگهي جدوجهد ۽ جدوجهد جي مثبت بنيادن

جي آڌار تي اقتدار ۾ اچي ها ته فوجي جتنا سندس حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ اهوئي طريقو اختيار ڪري ها، جيڪو مڃيٻ الرحمان لاءِ ڪيو ويو هو.

ڀٽي صاحب جي خاتمي کان پوءِ هن پارٽيءَ جي پوري ليڊرشپ جيڪا روايتي ۽ سماجي طرح صدين کان ٺهيل هئي، سا موجود هئي پر مخالف طاقت کي انهيءَ ليڊرشپ مان ڪو به خطرو نه هو. ان ڪري انهن کي جسماني طرح ختم ڪرڻ لاءِ ڪجهه به نه ڪيو ۽ نه وري پارٽيءَ تي ڀٽي صاحب جي خاندان سميت مصيبت جا اهي ٻهاڙ ڪيرايا، جيڪي ٻين هنڌن تي ڪنهن خطرناڪ ۽ زبردست عوامي تائيد رکندڙ پارٽن تي اقتداري گروهه ڪيرائيندو آهي. هن پارٽيءَ ۾ پنجاب ۽ سنڌ ۾ جيڪو مڊل ڪلاس جو ٿورو گهڻو عنصر موجود هو، تنهن ڪنهن رٿابندي کان سواءِ ڏاڍي سورهياڻيءَ جو مظاهرو ڪيو. انهن مناسب تربيت ۽ تنظيمي صلاحيت نه هئڻ ڪري دهمشت پسنديءَ وارو رستو اختيار ڪيو ۽ پنهنجي ليڊر جي شان ۾ قصيدا پڙهندا، ڪي نوجوان قاهين تي چڙهيا ته هڪ اڏ گوليءَ جو شڪار ٿيا. باقي هتي پارٽيءَ جي سموري قيادت مان ڪنهن کي به ڦٽڪو نه لڳو. ڀٽي خاندان سميت ڪنهن جي به جائداد ضبط نه ٿي. ڪنهن جي به گهرن کي تالا نه هنيئا ويا ۽ ڪنهن کي به زوريءَ جلاوطن نه ڪيو ويو. منهنجي خيال ۾ انساني تاريخ ۾ ڪنهن به پارٽيءَ جي ماڻهن ايترا معافي ناما نه لکيا هوندا، جيترا هن مختصر عرصي ۾ پيپلز پارٽيءَ جي ليڊرن ۽ ڪارڪنن لکيا آهن. هن ئي پارٽيءَ جي ماڻهن کي هن ڏهن سالن جي عرصي ۾ وڌ ۾ وڌ خريد ڪيو ويو آهي. ان ۾ ضلع ڪائونسل جي چيئرمين ۽ ميمبرن کان وٺي، اسيمبلي جا اڳوڻا ميمبر ۽ وزير شامل آهن. اڄ ڀٽي صاحب جي ورثي ۾ سندس خاندان، بي پناهه جائداد، سندس ذاتي سورهياڻي، سندس آبائي قوم جي غلامي ۽ هڪ اهڙي پارٽي آهي جيڪا گروهن ۾ ورهائجي چڪي آهي. ڀٽي صاحب جي دور جي وڏن وزيرن، گورنرن ۽ ٻين اعليٰ عهديدارن مان ڪو به پارٽيءَ ۾ شامل نه رهيو آهي ۽ پارٽيءَ جي هي حالت آهي جو اها اڄ جمهوريت جي نالي ۾ اقتدار جي حاصلات لاءِ آمريڪا وٽ گوڏا کوڙي چڪي آهي ۽ ڪارڪنن جا حوصلا ان وقت بلند ٿين ٿا، جڏهن اسٽيفن سولارز پارٽيءَ ۽ ان جي ليڊريائيءَ جي حمايت ۾ ڪو بيان ٿو ڏئي.

حسینا واجد ۽ بینظیر ڀٽو

هن وقت نئين آزاد ٿيل ملڪ بنگلاديش ۽ پراڻي ٺهيل ملڪ پاڪستان، ٻنهي تي فوج جي ان سڌي حڪومت قائم آهي (۱) جيتوڻيڪ بنگلاديش جي قائم ٿيڻ کان اڄ تائين فوج هڪڙي پٺيان بنگالي عوام تي ڪيئي وار ڪيا آهن. ۽ پاڪستان ۾ بنگلاديش جي قائم ٿيڻ کان پوءِ فوج هڪڙو وار ڪيو آهي. ٻنهي ملڪن ۾ فوج، عوام سان ساڳيو برتاءُ ڪيو آهي، ۽ ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته ٻنهي ملڪن جا چوڻيءَ جا سياستدان ذهني طرح آرميءَ جي هٿ مان عوامي طاقت ۽ دٻاءُ وسيلي اقتدار ڦرڻ واري عمل ۾ شڪست کائي چڪا آهن. ان ڪري آرمي عوامي حقن جي ۽ جمهوريت جي جيڪا به قسط اڇلائي ٿي تنهن کي نه چاهيندي به قبول ڪيو وڃي ٿو. سياستدانن جو اهوئي رويو آهي جنهن فوج ۽ آفيسر شاهيءَ جي گرفت ٻنهي ملڪن ۾ مضبوط ڪري ڇڏي آهي.

اڄ جي طاقت هي آهي جو بنگالي سياستدانن ۽ دانشورن فوج جي مقابلي لاءِ شيخ مجيب الرحمان جي ڌيءَ حسينا واجد کي عوامي ليگ جي صدر جي حيثيت ۾ ميدان ۾ آندو آهي، ۽ پاڪستاني سياستدانن ۽ آرمي، سول بيوروڪريسيءَ جي انهيءَ گروپ، جيڪو اقتدار کان ٻاهر آهي يا عوامي ڦرلٽ ۾ پوري ريت پنهنجو حصو حاصل نه ٿو ڪري سگهي تنهن اقتداري فوجي گروھ جي مقابلي ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي ڌيءَ بينظير ڀٽي کي اکاڙي ۾ لاٿو آهي. اڄ پوزيشن هي آهي جو ٻئي عورتون سياستدانن جي مشورن، عالمي طاقتن جي آفتن ۽ عوامي عقيدت جي آڌار تي فوجي آمرن سان مهاڏو اٽڪايو بيٺيون آهن.

حسينا واجد ۽ شيخ مجيب الرحمان جي شهادت کان پوءِ آرمي شيخ صاحب جي پهرين صف جي ساٿين کي چونڊي چونڊي ختم ڪرڻ کان پوءِ سمجهيو ته بنگال ۾ جوھري قوتن جي پوري ريت پڄاڻي ٿي ويئي آهي ۽ سندن من مستين جي راھ ۾ ڪا به رڪاوٽ نه رهي آهي. جيتوڻيڪ بنگال ۾

(۱) اھو ۱۹۸۷ع جو ذڪر آھي.

ڪيڙن ماکوڙن کان وڌيڪ سياسي جماعتون ۽ بي شمار هٿرادو ليڊر ۽ ورڪر پيدا ڪيا ويا هئا يا پنهنجي طويل جدوجهد سان پيدا ٿيا هئا، پر اهي سڀ سواءِ پروفيسر مظفر گروپ جي، اهڙا هئا جن سان عوام جي ڪا به قوت گذ نه هئي. ان کان سواءِ پاشاني گروپ سميت اهي سڀ بنگلاديش جي قومي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ پاڪستاني آرميءَ سان گڏ هئا ۽ بنگال جي آزاديءَ کان پوءِ اهي بنگالي فوجي جنتا سان گڏجي ويا، اهي سڀ آزاديءَ جا دشمن ۽ بنگالي قوم جا غدار هئا. اهوئي سبب آهي جو شيخ محبوب الرحمان پنهنجي آزاديءَ کان پوءِ انهن سڀني غدار پارٽين ۽ گروپن تي بندش وجهي ڇڏي هئي. باقي جيسيتائين پروفيسر مظفر جو تعلق آهي ته اهو ڪميونسٽ محب وطن هو. ان ڪري هن شيخ صاحب سان پورو سهڪار ڪيو.

جيڪڏهن حسينا ۱۵ - آگسٽ ۱۹۷۵ع جي رات بنگال ۾ موجود

هجي ها ته سندس حشر به سندس عظيم والد جهڙو ئي ٿئي ها، پر هو ان رات لنڊن ۾ پنهنجي پيءُ وٽ هئي ۽ جڏهن واپس بنگال پهتي ته سونار بنگلاديش جو عوام فوجي درندن جي زنجيرن ۾ جڪڙيل پنهنجي عظيم ليڊر جي ڌيءَ جي آڌر پاءُ لاءِ اکين جا ڏيئا ٻاريو ۽ دماغن ۾ سئيءَ جا گل ٻوڪيو ويٺو هو. هن جڏهن بنگال جي سرزمين تي پير رکيو ته کيس ڪو به سياسي تجربو نه هئو. صرف پنهنجي پيءُ جون روشن اکيون، رک جهڙا ارادا، جيل ۾ گهاريل ڏينهن، عورتن جا اجڙيل سهاڳ ۽ لتيل عصمت جون يادگيريون هيون ۽ پنهنجي فوج جي هٿان غلام ٿيل ڪروڙن جي تعداد ۾ بنگالي قوم هئي. سموري دنيا جي سياسي پنڊتن تبصرا ڪيا ته هي نيل ڪنول جهڙي نرم ۽ هلڪي قلڪي چوڪري جنهن کي ڀس طرفان ورثي ۾ صرف روشن اکيون مليون آهن ۽ مڙس طرفان ٻه ٻار، سا ڪهڙي ريت فوجي جنتا جي اجڪرن سان مقابلو ڪندي ۽ عوام کي حقيقي آزادي وٺي ڏيندي. هن به اچڻ شرط پيءُ جي انتقام ۽ پيءُ جي قرباني جي مرثيه خواني شروع ڪئي. تنهن ته هيڪاري سياسي حلقن کي مايوس ڪري ڇڏيو، پر پوءِ آهستي آهستي نيل ڪنول جهڙي چوڪريءَ مان محبوب جا نقش اُڀرڻ لڳا. جڏهن هن چيو ”پاڪستان جي تربيت ورتل فوج اسان کي صرف نسلي طرح بنگالي رهڻ ڏنو آهي، باقي اسانجي بنگالي قوميت تباهه ڪري ڇڏي آهي، بنگلاديش جي آزاديءَ جي اصولن کي ختم ڪيو ويو آهي.“ انهيءَ کان پوءِ

هوءَ اڳتي وڌي، فوجي جنتان سان تڪر ڪائڻ لاءِ بلڪل بهادريءَ ۽ همت سان جڏهن هن چيو ”عوامي ليگ اقتدار ۾ اچي بنگلاديش مان فوجي ادارو ختم ڪري ڇڏيندي ڇو ته انجي اسان کي ڪابه ضرورت ناهي. اها فوج اسانجي پگهار کائي اسان کي ئي ختم ڪري ٿي.“ سموري ٽين دنيا جيڪا فوجي لانگ بوٽن جي چيپٽيل هئي ۽ آهي تنهن مان آرميءَ جي اداري جي خلاف اهو پهريون آواز هو جيڪو حسينا واجد جي وجدان مان نڪتو ۽ پوري بنگال مان ڪنهن به ماڻهو سندس انهيءَ اعلان جي مخالفت نه ڪئي، ان ڪري دنيا جي سياسي پندڙن کي ٻن ڳالهين تي مجبور ٿي سوچڻو پيو. هڪ ته حسينا واجد کي نه رڳو عوامي ليگ تي پر پوري بنگالي قوم تي اثر ۽ اختيار آهي ۽ هوءَ پنهنجي پارٽيءَ بنگالي قوم کان ڪنهن به وقت ڪو عظيم شان ڪردار ادا ڪرائي سگهي ٿي. اها ٻي ڳالهه آهي ته هن بنگالي قوم کي وري ڪنهن ڇتي خونخوار جنگ جي باهم ۾ اڇلائڻ بدران آهستي آهستي ڏاڪي به ڏاڪي اڳتي وڌڻ جو فيصلو ڪيو ۽ انهن سڀني جماعتن کي گڏي هڪ پليٽ فارم تي آڻي هڙتال، جلسن جلوسن وسيلي عوام کي متحرڪ ڪرڻ شروع ڪيو ۽ انتهائي ڏاهپ ۽ هوشياريءَ سان فوجي جنتا کي پوئتي پير سرڪائڻ تي مجبور ڪيو.

هو انتهائي جمهوريت پسنديءَ جو ثبوت ڏيندي تمام ننڍڙن جيتامڙن گروپن کي به پاڻ سان گڏ کڻي کين هڪجهڙائي ۽ آبرومندانہ طريقي سان قومي آزاديءَ جي انقلاب جي تڪميل ڏانهن اڳتي وڌڻ لڳي ۽ فوجين کي سندن طريقي سان اليڪشن ڪرائڻ ۽ پنهنجن وزيرن ۽ جرنيلن کي چونڊرائڻ واري طريقي سان بار بار پوئتي هٽائيندي رهي ۽ عوام کي فوج جي ڪمزورين کان آگاهه ۽ واقف ڪندي رهي. نيٺ اهو بحران جڏهن عروج تي پهتو ته ان وقت هن پارليامينٽ جي اليڪشن ۾ حصو وٺڻ جو اعلان ڪيو. جيتوڻيڪ کيس خبر هئي ته اليڪشن جو نتيجو ڪهڙو نڪرندو. پر پوءِ به هن کي اقتدار تي قبضي ڪرڻ جي جلدي ڪا نه هئي. ان ڪري هن مخالف بينچ تي ويهڻ جو فيصلو ڪيو ڇو ته هڪ جمهوري پارٽيءَ ان جو ليڊر پارليامينٽ ۾ هر حيثيت ۾ ويهڻ لاءِ تيار هوندو آهي ۽ هو پارليامينٽ هائوس کي رڳو سرڪاري ”جي حصورين“ جي خوشامد ۽ چاپلوسيءَ لاءِ خالي ناهي ڇڏيندو.

هن اليڪشن به لڙي ۽ مارشل لا جي موجودگيءَ ۾ پارليامينٽ ۾ ويهڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيائين. نتيجي طور فوجي جنتا مارشلا کڻي ورتو ۽ هو پارليامينٽ ۾ وڃي ويٺي، پر اهو به ڪنهن دوست جي مشوري ۽ اصرار تي ته جيڪڏهن اهو بحران جاري رهيو ته وري ڪو نئون فوجي گروپ اچي قبضو نه ڪري وٺي. بهرحال ان طريقي سان به هن مارشل لا ختم ڪرائڻ جو اعزاز عوامي ليگ کي ڏياريو ۽ سندس پاليسيءَ جي درستي تسليم ڪرائي ورتي.

سياسي پندڻن کي ٻي حيرت اها ٿي ته جڏهن هن فوجي اداري تي حملو ڪيو جيڪو بنگالي آرميءَ تي ئي مشتمل آهي ته بنگال مان ڪٿان به ان آرميءَ جي حمايت ۾ ڪو به آواز نه اٿيو ته معلوم اهو ٿيو ته ٽين دنيا جي ملڪن ۾ عدليه ۽ اسيمبليءَ وانگر آرمي قومي ۽ مقدس ادارو آهي ئي ڪو نه ۽ نه ئي وري عوام کي انهيءَ خونخوار جابر ۽ پنهنجي عوام تي گوليون ۽ ڪوڙا هڻندڙ، قاسيون ڏيندڙ اداري سان ڪا همدردي، محبت يا پنهنجائي ٿي آهي ۽ نه ئي ماڻهو سمجهن ٿا ته اهو ادارو جنهن تي اربين ڊالر خرچ ٿين ٿا سو ڪو سندن بچاءُ يا سهائتا ڪري سگهي ٿو. اڄ جي دور ۾ اهو مڪمل هڪ پارٽي آهي جيڪا پنهنجي سامراجي آفائڻ جي مفادن جي پورائي، تحفظ ۽ توسيع لاءِ گاهي ماهي، سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح اقتدار تي قبضو ڪندو رهي ٿي. اها ڳالهه حسينا واجد جي اعلان کان پوءِ ئي عوام جي سامهون آئي آهي.

شيخ حسينه واجد جو پارٽيءَ ڏانهن لاڙو، شيخ شهيد جي سينئر دوستن ڏانهن لاڙو، ٻين ننڍن ننڍن جمهوريت پسند قوتن ڏانهن لاڙو، مجموعي طرح سموري بنگالي قوم ڏانهن لاڙو ۽ ملڪ ۾ موجود سياسي سماجي ۽ اقتصادي مسئلن ڏانهن لاڙو ڏسي سموري دنيا جي سياسي دانشورن جو اهو پڪو ۽ پختو رايو آهي ته حسينا رڳو پنهنجي پيءُ جي لاش ۽ انتقام يا اقتدار تي جلد قبضو ڪرڻ واري هيج جي بنياد تي سياست ڪرڻ ۽ پدران عقلي، سائنسي ۽ معروضي حالتن پٽاندڙ سياست ڪري رهي آهي نه ڪي رڳو جذباتيت ۽ نعري بازيءَ جي ڪوڪلي انداز ۾.

سندس اهڙن مختلف مثالن مان هڪ مثال هي آهي ته جڏهن هن جي پارٽي ۽ سندس اتحادين اڪثريت جي بنياد تي فيصلو ڪيو ته پارليامينٽ جي

چونڊن ۾ حصو وٺڻ گهرجي ته ان وقت ڪن نام نهاد احتجاجين اعتراض شروع ڪري حسينا کي تنقيد جو نشانو بنايو. تڏهن انهن کي جواب ڏيندي چيائين: ”بنگلاديش جو عوام ۽ عوامي ليگ جو ورڪر تاريخ جي هڪ ڊگهي سفر ۾ روڊن ۽ رستن تي احتجاج جي حالت ۾ رهيو آهي. هن جي سيني ڏانهن بندوبست ۽ مٿي تي پوليس جو ڏنڊو وسندا رهيا آهن. ان ڪري وڌيڪ وقت لاءِ آئون ڪين روڊن تي فوج جي گولي ۽ پوليس جي ڏنڊي جي سامهون بيهارڻ نٿي چاهيان، عوام ٽڪجي پيو آهي، انڪري مون کي ساهي ڪپي ۽ آئون هن چوڏن ۾ حصو وٺڻ ذريعي ڪجهه وقت لاءِ عوام کي ۽ ورڪر کي ساهي ڏيارڻ تي چاهيان ته جيئن هو تاريخ جي ڊگهي مشقت جو ٽڪ لاهي ڪجهه وقت کان پوءِ نئين ولولي ۽ امنگ سان سونار بنگلاديش جي تعمير ۽ ترقيءَ لاءِ جدوجهد ڪري.“

ماتهن ۾ اهو مشهور ڪيو پئي ويو آهي، ۽ هتي اسان وٽ پنجابي پريس جي ذريعي اهو تاثر ڏنو ويو ته بنگلاديش جي ماتهن ۾ مذهبي جنون موٽي آيو آهي، ان ڪري هاڻ هو نئين زماني جي ڪا به ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهن. پر حسينه واجد چوي ٿي ته: ”بنگلاديش جي آزاديءَ جا چار مکيه اصول آهن: قوم پرستي - سوشلزم - سيڪيولرزم ۽ جمهوريت. اسان انهن کي لوڏڻ ۽ ڏوڏڻ جي ڪنهن کي به اجازت نه ڏينداسون. جيڪو به انهن اصولن کي ميٽڻ يا ميسارڻ جي ڪوشش ڪندو، تنهن کي بنگلاديش جو عوام لتاڙي ڇڏيندو. انهيءَ کان سواءِ ڄم تي روڪ انتهائي ضروري آهي. بنگلاديش جهڙي گهڻي آبادي ۽ واري ملڪ ۾ اهو اصول انتهائي لازمي آهي ۽ اهو پڻ ته بنگلاديش سامراج دشمن جدوجهد جي نتيجي ۾ آزاد ٿيو آهي ۽ ان کي سامراج دشمن ئي رهڻ ڪپي. ڀارت سان پنهنجائپ وارا ناتا بنگلاديش جي وجود جو لازمي جزو آهن.“

شيخ حسينه جي انهيءَ انداز جي سياست کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته برصغير ۾ سڀ کان مضبوط جمهوري تحريڪ بنگلاديش ۾ آهي.

بينظير پڻو:

مارشل لا جي طويل ڏڪائيندڙ ۽ ٽڪائيندڙ دؤر ۾ عوام جي گهڻائيءَ جون اميدون، پاڪستان پيپلز پارٽيءَ ۽ ان پارٽيءَ ۾ پتي خاندان جي هڪ چوڪري بينظير پتي ۾ ڪنل هيون ته اها اچي اسان کي فوجي آمريت جي

هتان چوٽڪارو ڏياريندي، پر بينظير يا پيپلز پارٽيءَ کي قربانين، جدوجهد ۽ حڪمرانن جي حرين، چالن ۽ چالبازين جو ايترو ۽ اهڙو تجربو نه هو جهڙو عوامي ليگ کي پنهنجي ڊگهي، شاندار ۽ منفرد جدوجهد جي ڪري هو. ان کان سواءِ پاڪستان پيپلز پارٽي کي ختم ڪرڻ لاءِ پاڪستان جي حڪمرانن پارٽيءَ جي واحد ليڊر کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به ختم نه ڪيو ۽ نه وري پٽي صاحب جي خاندان کي ئي ڪو زندگيءَ کان محروم ڪيو ويو. پوءِ به پارٽيءَ وٽ تجربو جي ڪوٽ ۽ ليڊرن جي موقع پرستيءَ جي ڪري هو نه رڳو پنهنجي ليڊر جي زندگي بچائڻ لاءِ عوام کي متحرڪ ڪري نه سگهي پر ڏکڻ ايشيا جي هن علائقي ۾ فوجي آمریت جي پاڙون پٽڻ لاءِ، پارٽي مجموعي طرح پٽي خاندان سميت عوام کي متحرڪ ڪرڻ ۾ ناڪام رهي. اهو حال ڏسي پٽي خاندان پنهنجي عافيت يورپ ۾ ئي پناهه وٺڻ ۾ سمجهي.

پٽي خاندان جي انهيءَ روش کي اسان ڪيئي موقعي پرستي يا فوجي جنتا کان مرعوبيت جو نالو نه ڏيون پر پوءِ به اهو چئي سگهجي ٿو ته اهو خاندان اعصابي ۽ ذهني طرح مايوسيءَ جو شڪار ٿي يورپ هليو ويو، ۽ واپس ورتڻ جو فيصلو بينظير صاحبہ ان وقت ڪيو جڏهن هن علائقي تي اڻ سڌيءَ طرح حڪمران سامراج آمريڪا طرفان کين آسرو ڏنو ويو ته توهانجي لاءِ عوام ۾ پنهنجي جاءِ ۽ مقام پيدا ڪرڻ جا موقعا فرضي ليڊرن ۽ بيروڪريٽس ٽولن تيار ڪري ڇڏيا آهن ۽ واقعي جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي جي ڌيءَ واپس پهتي ته حڪمران ٽولن ۽ سندن آقا آمريڪا هن جي جلسن جلوسن لاءِ ميدان تيار ڪري ڇڏيو هو ۽ هن ايندي شرط عوام جي بي پناهه هجڻ کي سندن مشيرن جي لکيل بي مغز تقريرن سان گرمائڻ شروع ڪيو، بينظير ۽ سندس مشيرن جي نظر ۾ اهي تقريرون ئي واحد ذريعو هيون جن جي ذريعي نه رڳو عوام کي حرڪت ۾ آڻي پيو سگهجي، پر غير قانوني طرح اقتدار تي قبضو ڪندڙن کي ختم ڪري ۽ هٽائي پيو سگهجي (جيتوڻيڪ گهراڻيءَ سان ڏٺو وڃي ته اولهه پاڪستان تي پيپلز پارٽيءَ جو اقتدار خود غيرقانوني ۽ غير آئيني هو.)

بينظير صاحبہ هتي اچڻ شرط سياست ۾ اهي ساڳيا طريقا اختيار ڪيا جيڪي سندس والد پندرهن سال اڳ اختيار ڪيا هئا. ان ۾ سندس ڏوهه هجي يا نه، پر هن پنهنجي شعوري نظر سان پارٽي ۽ عوام کي صرف

پرائمڻ منسٽر هائوس ۾ پنهنجي پيءُ جي موجودگيءَ ۾ ڏٺو هو. ان ڪري هو ايترو سياسي شعور (ڪتابي طرح نه) حاصل ڪري نه سگهي هئي، ۽ نه وري هن ان ڳالهه کي ئي چڱي طرح سمجهيو ته هنن پندرهن سالن ۾ ڀل جي هيٺان تمام گهڻو پاڻي وهي چڪو آهي ۽ جنهن کي هاڻ پاڪستان سڏيو ٿو وڃي. اهو بلڪل ائين نه رهيو آهي جيئن بنگلاديش. ڇو ته بنگلاديش جي موجودگيءَ ۾ مين پاور بنگال وٽ هو ته گن پاور پنجاب وٽ. پوءِ پنجويهين سالن تائين پنجاب گن پاور جي آڌار تي پنهنجي مرضيءَ جون حڪومتون ٺاهيندو ڏاهيندو رهيو ٿي، پر بنگال جي الڳ ٿيڻ سان گن پاور سان گڏ مين پاور به پنجاب وٽ اچي ويو هو. ان ڪري هاڻوڪي پاڪستان ۾ سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ جمهوري لاڙن، خواهشن، مطالبن ۽ گهرجن جي نوعيت بلڪل بدلي چڪي هئي.

بينظير جي اها بدقسمتي چئجي ته هو پيدائشي طرح (ذهني طرح نه) جنهن علائقي سان واسطو پئي رکي، سو شعوري يا لاشعوري طرح گهٽ ۾ گهٽ علم ۽ دانش جي حد تائين پاڻ کي ان علائقي جو غلام ۽ محڪوم ٿو سمجهي جنهن وٽ مين پاور ۽ گن پاور آهن ۽ بينظير جو آبائي علائقو ٿورائي ۾ آهي. آبادي ۽ آرميءَ جي ڪري، پنجاب سياسي ۽ اقتصادي غلبي کي نه رڳو حاصل ڪري ورتو آهي پر ان کي مستحڪم ۽ مضبوط ڪري رهيو آهي. انڪري بينظير جي آبائي علائقي جا مسئلا، مونجهارا، تڪليفون ۽ جمهوري خواهشون اهڙيون آهن جهڙيون هڪ نوآبادي يا بينڪ جون ٿينديون آهن.

ساڳي حالت بلوچستان جي آهي. جڏهن ته پنجاب جي صورتحال اها آهي ته کيس اهڙي حڪومت ۽ پارٽيءَ جي ضرورت آهي جيڪا موجوده آئيني، اقتصادي ۽ سماجي صورتحال کي جيئن جو تئين رکي پر پاڻ ان کي وڌيڪ آئيني ۽ سياسي تحفظ مهيا ڪري ڏئي ته جيئن سندس حاڪم ۽ بالادست واري جابرانه حالت ۾ ڪا تبديلي نه اچي. ۽ بينظير پنجاب جي انهيءَ خواهش جي تڪميل لاءِ پنهنجي آبائي علائقي جي مصيبت کي نظرانداز ڪري پنجاب جي خواهشن جي تڪميل لاءِ رات ڏينهن لنڊن کان ڪراچي ۽ پٺويءَ کان مٺيءَ تائين واڇوڙي وانگر اڏامندي ٿي رهي. ۽ هن ڪڏهن به هنن پندرهن سالن ۾ آيل سياسي آئين ۽ سماجي تبديليءَ کي شعوري طرح سمجهڻ جي

ڪوشش ٿي نه ڪئي آهي ۽ نتيجي طور هوءَ هڪ ئي وقت ڪنهن به جدوجهد لاءِ سموري علائقي جي عوام کي متحرڪ ڪري نه سگهي ۽ نه ئي ڪري سگهندي.

(۲) جيئن ته هن هتي جي سياسي، سماجي ۽ آئيني اٽل پتل کي سمجهيو ئي نه آهي، ان ڪري هن مسئلن ۽ قومن جي وچ ۾ موجود حقيقي تضاد کي حل ڪرڻ جو ڪو فارمولو ڏيڻ بدران پنهنجي سموري سياست بازيءَ جو دارومدار پيءُ جي موت ۽ پيءُ جي دردناڪ انجام تي مرثيه خوانيءَ تي رکيو آهي. انگري وقتي طرح ماڻهن جا هجور ته گڏ ٿي ويا آهن، جيئن ڪنهن جي جنازي تي گڏ ٿيندا آهن. پر کيس اهو به معلوم هئڻ گهرجي ها ته جيئن هن پاڻ پيءُ جي موت تي ڪجهه وقت کان پوءِ ڪارا ڪپڙا لاهي رنگين ڪپڙا پائي ڇڏيا. تيئن عوام ۽ قومون به پنهنجي تقدير سدائين لاءِ ڪنهن به موت ۽ شهادت سان وابسته نه ڪنديون آهن، پر هو پنهنجي مادي، ثقافتي، روحاني ۽ سياسي حقن جي مصيبتن ۾ پنهنجي پيارن جا موت به وساري ڇڏينديون آهن. پوءِ اهي پيارا سياسي ليڊر هجن يا ڪي بيا. ان جو مثال اسان جي سامهون پارت آهي، جتي اندرا جي ديهانت کانپوءِ ان جي رت هاڻي ساڙهيءَ جي آڌار تي راجيو وقتي طرح ته ڪٿي آيو پر اڄ سندس جيڪا حالت آهي، ان ۾ کيس سندس تدبر ئي ڪم ڏيئي يا بجائي سگهي ٿو نه اندرا جي رت هاڻي ساڙهي.

هن وقت حالت هي آهي جو پنجاب ۾ طبقاتي تضاد ڪنهن حد تائين موجود آهي، پر پنجاب ڪنهن به قومي جبر جو شڪار نه ٿيو پر اٽل قومن تي جابرانه قبضو ڪيو ويٺو آهي. ان صورت ۾ جمهوري مسئلي جي نوعيت ۽ شدت، شڪل ۽ سطح، پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڪنهن حد تائين گڏيل (صرف جاگرافيائي ڳانڍاپي جي ڪري) هجڻ جي باوجود قطعي مختلف ۽ منفرد آهي. ۽ سر بينظير پٽي وٽ ان صورتحال ۾ تضاد جو حل جماعت اسلامي ۽ ڪاٻي ڌر جي عقيدتي پرستن کان مختلف نه آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هو هميشه اهڙا بيان ڏيندي رهي ته جيڪڏهن ۷۳ع جي آئين هيٺ چونڊون ٿيون ته سڀني قومن جا مسئلا حل ٿي ويندا ۽ سڀني سان انصاف ٿيندو. جڏهن ته اصل ۾ اهڙي بندوبست هيٺ سنڌ ۽ بلوچستان جي مصيبتن ۾ هيڪاري واڌارو ٿيندو، هنن جي اقتصادي ۽ مالي وسيلن تي پنجاب جو قبضو وڌيڪ مضبوط ۽

مستحڪم ٿيڻ واري ۽ اهي علائقا دائمي طرح پنجابي اڪثريت جا غلام بنجي ويندا.

ان کان سواءِ هو ان ڳالهه کي يا سمجهي نٿي يا ڄاڻي وائي نظر انداز ٿي ڪري ته سنڌ ۾ بلوچستان طرف آبادي منتقل ڪري اتي جي اصلي رهاڪن کي ٿورائيءَ ۾ بدلائڻ واري مسئلي کي به پنهنجي جاءِ تي ايندي وڏي اهميت آهي جو اهي قومون ان مسئلي کي پنهنجي حياتي ۽ موت جو مسئلو سمجهن ٿيون، جنهن جي حل ٿيڻ کان سواءِ آئين ۾ ڪاٽڻ جي ورهاست ۽ مرڪز کي کاتا ڏيڻ سان سنڌ ۽ بلوچستان کي مطمئن ڪري نٿو سگهجي.

جڏهن ته پيپلز پارٽي ان مسئلي جي نوعيت ۽ حساس پٽي کي سمجهي ٿي نٿي، ۽ رڳو پنجاب جي مين پاور يا ووٽ جي عددي اڪثريت تي پاڙي پنجاب جي اقتدار کان محروم حصي کي اقتدار ۾ آڻڻ لاءِ جتن ڪري رهي آهي.

(۲) بينظير جي مشڪل اها آهي ته پاڪستان جي پوري تاريخ ۾ هتي جو عوام آئيني توڙي غير آئيني طريقن سان جبر جي جنهن گهاٽي ۾ پيڙبو رهيو آهي، تنهن کي حرڪت ڏيندڙ ۽ جوڙيندڙ آرمي آهي، ۽ ان جو تعلق پنجاب سان آهي ۽ ٻي مهاڀاري لڙائي کان پوءِ نون آزاد ٿيل ملڪن جي سول حڪومتن کي ختم ڪرڻ ٿي آرميءَ جو اهم ڪارنامو رهيو آهي. هتي به آرمي اهو ساڳيو ڪردار ادا ڪندي رهي آهي. پر بينظير جي والد مرحوم هميشه انهيءَ اداري جي نه رڳو همت افزائي، تعريف ۽ واکاڻ ڪئي پر ان جي ذريعي اقتدار پڻ حاصل ڪندو رهيو، ان ڪري پيپلز پارٽي پتي جي موت کان اڳ ڪڏهن به آرميءَ جي غلبي يا ان جي ڪردار جي باري ۾ ان سان ٽڪر ۾ ڪا نه آئي. صرف پتي صاحب جي حياتيءَ جي گل ٿيڻ کان پوءِ فوجي آفيسرن جي هڪ مخصوص ٽولي خلاف ڊپيل لفظن ۾ تنقيد ڪندي رهي ۽ بينظير به انهيءَ ساڳي طريقي تي عمل ڪندي ٿي اچي. اهو ان ڪري ته بينظير جيڪڏهن آرميءَ تي بحثيت هڪ اداري جي تنقيد ٿي ڪري ته پنجاب ۾ آرميءَ جو اهو حصو جيڪو سدائين پيپلز پارٽيءَ جو حمايتي رهيو آهي، سو ناراض ٿو ٿئي ۽ اقتدار جي آس جو ڏيئو هميشه لاءِ اجهاميو ٿو وڃي. جڏهن ته هتي جي قومن کي وڏي وڏي شڪايت ٿي آرميءَ جي ڪردار کان رهي آهي

جنهن جو تعلق پنجاب سان آهي.

(۴) بينظير ۾ سياسي شعور جي گهٽتائيءَ، خوشامدي ٽولي جي غلط مشورن ڪري هوءَ حڪمران ٽولن جي تضادن مان فائدو وٺي نه سگهي آهي. مثال طور جڏهن قومي اسيمبليءَ جي ميمبرن استعيفا جي ڌمڪي ڏني، ان وقت پوزيشن اها هئي جو نه رڳو جوڻيجو حڪومت پر ضياءَ جي صدارت به سخت گهوٽالي جو شڪار ٿي ويئي هئي. ان وقت بينظير کي ڪيندو هو ته استعيفا ڏيندڙ ميمبرن جي حوصله افزائي ڪري ها ۽ چوي ها ته جيڪڏهن اهي ميمبر استعيفا ڏيئي وري اليڪشن وڙهندا ته پيپلز پارٽي انهن جي مڪمل حمايت ڪندي. اهڙي صورت ۾ وڏو امڪان هو ته اهي ستر اسي ميمبر استعيفا ڏيئي اچن ها پر بينظير صاحب ميمبرن جي استعيفا جي ڌمڪيءَ کي هيئن چئي عملي طرح وجود ۾ اچڻ نه ڏنو ته جيڪڏهن انهن ميمبرن استعيفا ڏني ته انهن جي جاءِ تي پيپلز پارٽي پنهنجا اميدوار بيهاريندي. ظاهر ڳالهه آهي ته اهڙي حالت ۾ اهي ويچارا غير جماعتي چونڊيل ڪيئن ٿي استعيفا ڏئي سگهيا جڏهن ته انهن کي وري هڪ اهڙي پارٽيءَ جي اميدوارن سان مقابلا ڪرڻو پوي ها جنهن سان گڏ عوام جا هجوم هئا جيڪي انهن غير جماعتين کي لوڙهي ڇڏين ها. اجهو اهڙيءَ ريت محترم جي غير ذميواران بيان نه رڳو موجوده اسيمبليءَ کي استحڪام بخشيو پر جوڻيجو - ضيا حڪومت به گهوٽالي کان بچي ويئي.

انهن سڀني شين ۽ مونجهارن، مشڪلاتن ۽ مصيبتن جي باوجود محترم بينظير پٽو جي طبيعت ۾ بيرحم ۽ سخت گير قسم جي آمريت ۽ وڏيرا شاهي موجود آهي.

هوءَ جڏهن پنجابي فوجي ٽولي ۽ آفيسر شاهيءَ جي دلاس ۽ آمريڪا سرڪار جي آشيرواد تي وطن واپس پهتي ته هن پنهنجن اتحادين کي صفا حقارت سان نظرانداز ڪري ڇڏيو ۽ ڪنهن به تحريڪ، هلچل يا احتجاج جي ڀاري ۾ ساڻن ڪا به صلاح مصلحت نه ڪئي. ۽ پارٽيءَ جي تمام سينئر ۽ اهم ماڻهن جي مشورن کي نه رڳو نظرانداز ڪيو پر کين چيو ويو ته ساڻس اهڙيءَ طرح پيش اچن جيئن وزيراعظم سان ملبو آهي.

ٻئي طرف اهي اهم سياسي قوتون جيڪي سندن آبائي علائقي ۾ رڪم ڪري رهيون هيون ۽ جن سندس سياست سان اختلاف ٿي ڪيو، تن

کي طاقت ۽ قوت جي زور سان دٻائڻ ۽ زير ڪرڻ، ويندي ايتري حد تائين جو انهن جي ڪارڪنن کي قتل ڪرائڻ لاءِ جرائم پيشه عادي ڏوهارين کي هٿيار ڏيارين ٿا ته انهن کي پرويگنڊا يا گوليءَ سان ختم ڪري ميدان هموار ڪيو ته جيئن ڪنهن به صورت ۾ پنجاب کي راضي رکجي ۽ پنهنجي هڪ هتي برقرار رکجي.

سندس انهيءَ رويي سنڌ جا ڪيترائي نوجوان قتل ڪرائي ڇڏيا. ۽ سندس اهو رويو ان وقت تائين برقرار رهيو جيستائين ۱۹۸۶ع جي تحريڪ ۾ پارٽيءَ کي زبردست شڪست ڪاٽي پئي. پر پوءِ به سندس شخصي آمريت ۾ ڪا به تبديلي نه آئي آهي.

اهو ئي سبب آهي جو هن کي اڄ به راه ڪا نه ٿي سجهي ۽ هوءَ ذهني توڙي جسماني طرح سخت مونجهارن ۽ پریشانين جو شڪار آهي، ۽ امڪان نظر نٿو اچي ته هوءَ اڳتي هلي انهن سڀني تضادن مان ڪو رستو ڳولي ڪڍندي، سواءِ آرمي جي مدد جي. آرميءَ جي آسري جي ڪري هتي جي نام نهاد جمهوري تحريڪ سموري دنيا جي تحريڪن کان گمزور تحريڪ آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُتي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَنَ** The Reading Generation